

CAERT-THRESOOR

Tijdschrift voor de geschiedenis van de kartografie

22ste jaargang 2003, nr. 2

P.J. KIPP

RESTAURATIE-ATELIER

Abstederdijk 309
3582 BL Utrecht
Telefoon (030) 251 6010

Conservering van kaarten met behoud van authenticiteit
Verzorging van grote formaten, inclusief passepartout en lijstwerk
Tentoonstellingsgereed maken van kaarten voor opstellingen
Vervaardigen van zuurvrije dozen voor de kaartenverzameling
Restauratie van atlassen, reisverslagen en dergelijke

MERCATOR
Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

CAERT-THRESOOR

Inhoud 22ste jaargang 2003, nr. 2

Marcel van den Broecke
Historische kaarten en hun teksten in de eerste moderne atlas van Abraham Ortelius 29

Joost Augusteijn
De 52 stadsprofielen van Noord-Nederlandse steden in de oblong-uitgaven van Guicciardini 41

Geert Bekkering
'Landkaarten in stukjes om kinderen al spelende de aardrijkskunde te leren' 47

Threosoortjes
De Cartophoot (Geert Bekkering) 53
De grootste kartografische legpuzzel van de wereld, ofwel hoe overleef ik 18.240 stukjes? (Dick Rozing) 54
Mercator op Liebig-verzamelkaarten (Peter van der Krogt) 54
Kaarten op kaarten: Neutraal Moresnet (Kit Batten) 56

@ la Carte 58

Varia Cartographica 59

Besprekingen 62

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven 64

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van Paul Peters Restauratieatelier en de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

Redactie

Drs. Joost Depuydt, dr. Henk Deys,
drs. Marco van Egmond, dr. Peter van der Krogt,
drs. Sjoerd de Meer, drs. Wanita Resida,
drs. Lida Ruitinga, drs. Martijn Storms, Han Voogt.
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen)

Internet

<http://www.maphist.nl/ct> (inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs, enzovoort).

Secretariaat en Stichting Ondersteuning Caert-Thresoor

J.W.F. Voogt, FRW-Kartografie, Postbus 80.115,
3508 TC Utrecht; e-mail: j.voogt@geog.uu.nl
Giro 9305990 Stichting Ondersteuning Caert-Thresoor
te Wijk bij Duurstede.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers)
€ 18,00; België € 25,00; buitenland € 31,00.
Losse nummers € 7,00.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: *Caert-Thresoor*,
Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn,
telefoon 0172-444667, fax 0172-440209,
e-mail: info@drukkerij-vis.nl, giro 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Hele pagina per nummer € 60,00
Halve pagina per nummer € 45,00
Kwart pagina per nummer € 30,00
Bij plaatsing in één jaargang (vier nummers): wisselende tekst tien procent korting, vaste tekst vijftien procent korting
ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag

Detail van de kaart van Friesland, Groningen, Drenthe en Oost-Friesland uit het *Theatrum Orbis Terrarum* van Abraham Ortelius, 1570 (foto: Universiteitsbibliotheek Amsterdam).

Historische kaarten en hun teksten in de eerste moderne atlas van Abraham Ortelius

Abraham Ortelius (1527-1598) staat in de historische kartografie bekend als een succesvol zakenman, die een fortuin verdiende aan zijn atlas *Theatrum Orbis Terrarum* door op handige wijze kaarten van echte kartografen voor zijn eigen doeleinden te gebruiken zonder daar zelf iets wezenlijks aan toe te voegen.¹ Meurer (1991) zegt in zijn *Fontes Orteliani*, waarin Ortelius' bronnen gedetailleerd worden besproken, dat dit een te simpel beeld is en dat Ortelius' keuze, toepassing en combinatie van bronnen veel origineels laat zien. Toch schijnt Koemans mening nog steeds te worden gedeeld,² mijns inziens ten onrechte.

Naast succesvol zakenman was Ortelius evenzeer een gewetensvolle wetenschapper en tevens, zo wil ik daar graag aan toevoegen, iemand met een obsessieve wens tot descriptieve compleetheit en inhoudelijke juistheid in zijn werk. Dit blijkt zowel uit zijn kaarten, maar misschien nog meer uit de teksten die hij schreef en liet afdrukken op de achterkant van die kaarten. Bovendien was hij een fundamentele vernieuwer die de eerste atlas in de moderne betekenis van het woord heeft samengesteld.³ Hij verschaftte daarmee tevens de eerste volledige en geïntegreerde lijst van zowel moderne als klassieke plaatsnamen.⁴ Tenslotte was hij ook de eerste kartograaf, die een historisch deel aan zijn atlas toevoegde met kaarten die hij zelf tekende en die de wereld voorstelden zoals gereconstrueerd op basis van Romeinse bronnen en de Heilige Schrift. Binnen het kader van Ortelius' obsessie voor compleetheit en waarheidsgetrouwheid zal nu nader worden gekeken naar het doel dat hij beoogde met de toevoeging van historische kaarten aan zijn atlas.

Ik maak voor dat doel hier gebruik van de teksten die op de achterkant van zijn kaarten voorkwamen, die zoals gezegd door hemzelf geschreven zijn en die nog meer dan zijn kaarten voortdurend werden uitgebreid, verbeterd en aangevuld. Deze teksten zijn zo niet volledig, (zie Brandmair (1914) en Ormeling (2002)) dan toch wel grotendeels veronachtzaamd, waarschijnlijk omdat de meeste teksten in het Latijn zijn geschreven, hetgeen niet langer de lingua franca van de wetenschap is.

Ortelius is niet alleen de maker van de eerste moderne atlas, maar ook degene die voor het eerst teksten schreef die een toelichting op de kaarten vormde, in plaats van omgekeerd, zoals we bij zijn voorgangers Schedel, Münster etcetera tegenkomen. Deze teksten zouden zo'n 100 jaar als fenomeen in zwang blijven,

Marcel van den Broecke heeft zich de afgelopen vijftien jaar gespecialiseerd in de bestudering van de atlaskaarten van Ortelius en daarover boeken en tijdschriftartikelen gepubliceerd. Momenteel vertaalt hij de teksten, die op de achterkant van deze atlaskaarten voorkomen.

waarna ze weer grotendeels verdwenen. Ortelius legt in zijn toelichting bij de eerste editie van zijn atlas uit waarom hij ze schreef: opdat de achterkanten van de kaarten niet zo eentonig en leeg zouden blijven. Maar als dit al de oorspronkelijke motivatie was, dan veranderde die snel. Ortelius vermeldt op de achterkant van elke kaart informatie over de afgebeelde streek en de bron waarop hij zich baseert. Hij deed dat als eerste kartograaf en de inhoud van deze teksten verdient aandacht, die ze tot nu toe niet ten deel is gevallen.

Ik heb inmiddels nagenoeg alle kaartteksten van de verschillende edities vertaald uit het (Middel-)Nederlands, vroegmodern Engels, Frans, Duits, Italiaans, Spaans en vooral uit het Latijn naar het modern Engels en vergelijk nu de tekstinhoud van de edities om de ontwikkeling van de tekst vast te stellen. Deze ontwikkeling bestaat hoofdzakelijk uit toevoegingen, soms uit veranderingen en soms uit weglatingen. Nagenoeg geen enkele tekst blijft onveranderd, wanneer er een nieuwe *Theatrum*-editie verschijnt en wordt in een enkel geval, zoals in de Nederlandse en Duitse edities, zelfs geheel herschreven. De complete verzameling teksten met indicaties wanneer wat verscheen, verdween of veranderde, totaal zo'n 300.000 woorden, is toegankelijk op mijn website www.orteliusmaps.com

In de bijna dertig jaar dat Ortelius edities van zijn atlas maakte, groeiden de teksten gestaag in omvang, met name die van de *Parergon*-kaarten. Tegen de tijd dat het *Parergon* een aanzienlijk aantal kaarten begon te bevatten, elk met zijn eigen uitvoerige tekst, kunnen we een beïnvloeding van deze teksten op die van de 'moderne' kaarten vaststellen, waar dus ook een toename van het aantal genoemde bronnen plaatsvindt. Het is een misvatting te denken dat Ortelius alleen klassieke bronnen gebruikte voor zijn *Parergon*-kaarten en eigentijdse bronnen voor zijn 'moderne' kaarten. Beide soorten bronnen komen op beide soorten kaarten voor. Om de vraag te beantwoorden, waarom Ortelius besloot *Parergon*-kaarten bij te voegen, wil ik graag eerst iets zeggen over het kader en de context van geografische en historische kennis zoals die beschikbaar was gedurende zijn leven, die de periode van 1527 tot 1598 omvat.

LECTORIS.

DESCRPTIONE Orbis terrarum absoluta, en candide lector tres hæ sequentes Tabulæ, quas in gratiā veteris tam sacræ quàm profanæ hystoriæ studioforum à me delineatas, seorsum publicare decreueram, nihil enim ad nostrum in hoc Theatro, quo tantum hodiernum regionum situm exhibere proposueram, institutum facere videbantur, victus tamen amicorum precibus, eas in huius nostri operis calcem, tamquam parergon, reieci.

1. Eerste aankondiging van het Parergon in de Latijnse editie van 1579, gevolgd door de Divi Pauli tekst.

Bronnen

De wederontdekking van alle kennis die de Grieken en Romeinen hadden vergaard was een kenmerk van zijn tijd en de vele manuscripten van Griekse en Romeinse bronnen verschenen vanaf 1450 in grote aantallen in druk. Deze boeken maakten de oude manuscripten, waarbij de Griekse manuscripten gewoonlijk in het Latijn vertaald werden, plotseling veel toegankelijker, zelfs al waren boeken in Ortelius' tijd bepaald niet goedkoop.

Ofschoon tijdens de Middeleeuwen manuscripten van Griekse en vooral Romeinse auteurs beschikbaar waren, was het moeilijk er de hand op te leggen omdat ze zich overwegend in kerken en kloosters bevonden. Ze waren ook moeilijk te lezen wegens handschriftvariatie en vele fouten, ontstaan door onkunde van de schrijvers over wat zij kopieerden. Overigens werden deze handschriften in de Middeleeuwen beschouwd als de opmerste vorm van kennis en wijsheid. Zelfs nog in Chaucers *Canterbury Tales* (eind 15de eeuw) was een verwijzing naar klassieke auteurs de beste garantie voor de betrouwbaarheid van een eigentijdse tekst. Als Aristoteles schreef dat spinnen zes poten hebben, dan werd dat voor zoete koek aangenomen en had niemand de behoefte om een spin van nabij te bekijken en te ontdekken dat het er acht zijn. Deze situatie veranderde radicaal met de grootscheepse productie en verspreiding van boeken, die de 16de eeuw kenmerkt. Als typische exponent van Renaissance-humanisme begon Ortelius de talrijke boeken van zijn klassieke bronnen te nauwgezet en grondig te vergelijken. Hij constateerde daarbij talrijke tegenstrijdigheden, die het vanzelfsprekende waarheidsgehalte van klassieke bronnen ernstig ondergroef. In dienst van de waarheid diende

hier stelling te worden genomen.

In de teksten, die Ortelius schreef voor de achterkant van zijn atlas kaarten, kunnen we zijn houding tegenover tegenstrijdigheden in zijn bibliografische bronnen duidelijk volgen. Op zoek naar de waarheid verdeelde Ortelius zijn bronnen in goede, betrouwbare schrijvers en slechte, onbetrouwbare auteurs. Daarbij speelde de hoeveelheid wonderen, die ze rapporteerden een belangrijke rol. Zijn motto was daarbij: neem kennis van alles waar je de hand op kan leggen en behoud het goede.

Voorbeelden van klassieke bronnen die Ortelius betrouwbaar achtte, hetgeen ook steeds vaker in zijn teksten vermeld werd, waren: Strabo, Ptolemaeus, Plinius, Livius, Tacitus, Orosius, Homerius, Sylvius Italicus, Pomponius Mela, Caesar, Ammianus en Hippocrates. Naast deze klassieke bronnen gebruikte hij ook de minder talrijke eigentijdse bronnen voor zover hij ze betrouwbaar genoeg achtte om ze in de kaartteksten van zijn *Parergon* op te nemen, zoals Lhuyd, Arrianus Montanus, Hakluyt, Goropius Becanus (ofwel van Gorp), Herberstein, Münster, Oderborne en anderen.

De onbetrouwbare klassieke auteurs, die hij 'fabulosa' noemde, hetgeen niet zozeer fabuleus als wel fabeltjesvertellers betekende omdat ze verhalen vertelden die evident niet waar konden zijn, omvatten: Herodotus (die hij overigens wel prijst om zijn elegante schrijfstijl), Aeschylus, Suidas, Metrodorus, Theophrastus, Philemon, Sotacius, Prusaëus, Festus, Eusebius, Pausanias, Clemens, Sotacius, Solinus, Berosus, Aethicus, Zonaras en nog veel meer. Aldus verschaft Ortelius zijn 'student lezer' en 'toegewijde studenten in de geografie' zoals hij zijn lezer stevast aanspreekt, advies en leiding wie betrouwbaar was en wie niet.

Het is in dit bestek onmogelijk alle teksten te noemen die deze dichotomie in goede en slechte auteurs illus-

treert, maar een paar voorbeelden worden hieronder gegeven. Deze staan in nauw verband met het hoofdthema van dit artikel: waarom produceerde Ortelius zijn *Parergon*? Welk doel streefde hij na en welke functie schreef hij deze kaarten toe? Laten we voor deze vraag eens kijken naar het titelblad van het *Parergon*, dat in drie qua tekst nauw verwante versies bestaat. Ik vertaal:

'<in het Grieks> Onbetekenend in de Ogen van God
Bij-werk
Of
Enige kaarten uit de Oude Geografie

Gegroet zij de Lezer.

Na onze verbeelding van de Wereld vindt u hier wat vervolgkaarten die ik heb getekend ten behoeve van al degenen die de oude geschiedenis bestuderen, zowel geestelijk als wereldlijk. Ik heb besloten ze afzonderlijk te publiceren omdat ze me niet relevant toeschenen in vergelijking met de kaarten in ons *Theatrum* waar ik beoogde alleen plaatsnamen te noemen zoals ze zich heden ten dage voordoen. Maar overgehaald door de verzoeken van mijn vrienden heb ik ze hier aan het eind van mijn werk toegevoegd als Bij-werk. Vaarwel, neem kennis van onze inspanningen en moge u een positieve houding tegenover dit deel van ons innemen.

Geografie is het Oog van de Geschiedenis'.

Ortelius moest deze klassieke bronnen naar zijn eigen overtuiging wel gebruiken om twee redenen. Geografie is het oog der geschiedenis, lezen wij als het motto van het *Parergon*. Ortelius is er sterk van overtuigd dat geografie in de vorm van kaarten die hedendaagse kennis over geografische kenmerken van een gebied weergeeft, niet begrepen kan worden zonder gedegen kennis over de geschiedenis die de kaarten doorgemaakt hebben met als resultaat dat ze eruit zien zoals ze eruit zien. Vanwaar deze voorkeur voor geschiedenis als bron van geografische informatie? De reden was dat de hoeveelheid eigentijdse geografische kennis over geografie in Ortelius' tijd schaars en onbetrouwbaar was. De meeste boeken die Ortelius gebruikte om informatie over geografie te vergaren waren geschreven door de klassieke auteurs, ook al zat er veel kaf onder het koren. De klassieken bevatten veel meer geografische informatie dan bronnen uit zijn eigen tijd, zelfs als veel van die informatie verouderd was. Kenmerken van landstroken, van hun voortbrengsels, hun inwoners en de taal en bestuursvorm die ze hadden, kunnen alleen begrepen worden vanuit de historische ontwikkelingen die ze hebben doorgemaakt en die geleid hebben tot de huidige stand van zaken.

Als fanatieke en dwangmatige verzamelaar stelde Ortelius zich tot taak geografische kennis uit de klassieke oudheid te herontdekken door alle bronnen waar hij de hand op kon leggen te verzamelen en grondig te raadplegen en deze taak vatte hij zeer serieus op. In toenemende mate ruilde hij zijn eigen publicaties tegen deze bronnen. Vele boeken uit zijn bezit zijn inmiddels als zodanig geïdentificeerd en ik meen dat het overgrote merendeel van de boeken van de vele honderden auteurs, die hij in zijn kaartteksten noemt en beoordeelt, zich in zijn persoonlijke bibliotheek bevonden. Zijn ver-

2. Titelpagina van het *Parergon* uit de Engelse editie van 1606.

zameldrift komt ook tot uiting in zijn aansporing, herhaald in elke editie van zijn *Theatrum*, om hem elk soort nieuwe informatie te verschaffen waarmee zijn atlas voordeel kon doen. Auteurs die zelf afkomstig waren uit de streek die op een kaart was afgebeeld, of daar op zijn minst enige tijd gewoond hadden, genoten daarbij begrijpelijkerwijs zijn uitgesproken voorkeur. Aldus zijn Tacitus, die Duitsland bezocht en Caesar, die over zijn eigen veldtochten in Frankrijk rapporteerde in *De Bello Gallico* veel betrouwbaarder dan auteurs die zich niet op dit voordeel konden beroepen.

Het aantal bronnen in de vorm van auteurs, klassiek en modern, dat in de kaartteksten van het *Parergon* genoemd worden, 50 tot meer dan 100 verwijzingen per kaart, loopt in zijn totaliteit op tot meer dan 500. De enige, incomplete poging deze bronnen te identificeren (zonder ze overigens te evalueren, wat voor Ortelius van fundamenteel belang was) is Brandmair (1914).

Dat Ortelius het overgrote deel van deze boeken zelf bezat, zoals zojuist opgemerkt, blijkt uit de volgende aanhaling uit de kaarttekst van de *Germaniae Veteris Typus*-kaart (vdb⁵ 199, paragrafen 43-44), in mijn vertaling:

'Maar tot dusverre hebben we op al deze boeken van Livius' (verwijzend naar Boek 104 van Livius' *Epitome*), 'en Plinius' (verwijzend naar Plinius Secundus' twintig boeken over Duitsland, zoals vermeld door Caecilius) 'de hand nog niet kunnen leggen. Toch zijn er lieden zonder enige reputatie die pochen dat ze wel over deze boeken kunnen beschikken, maar die ze verborgen

3. Galliae Veteris Typus (vdB 196, foto: Universiteitsbibliotheek Amsterdam).

houden zodat ze weerstand moeten bieden aan de werken, hetgeen zeer schadelijk is voor de wetenschap en de maatschappij in het algemeen'. Deze opmerking getuigt van Ortelius' ernstige frustratie over boeken waarvan hij het bestaan kent, maar waartoe hij geen toegang heeft en ook niet kan krijgen. Het feit dat dit het enige beklag is van deze aard in het totale corpus van kaartteksten schijnt erop te wijzen dat de overgrote meerderheid van de boeken die hij noemt in feite wel in zijn bezit waren.

Ortelius had dus twee uitgangspunten, die ik haast obsessies zou willen noemen, bij het tekenen en samenstellen van zijn *Parergon*-kaarten: streef naar volledigheid bij het verzamelen van informatie uit alle mogelijke bronnen; analyseer ze kritisch om vast te stellen wie er gelijk heeft wanneer bronnen met elkaar in conflict zijn. Beide uitgangspunten zijn typerend voor de Renaissance-periode waarin Ortelius leefde, maar hij ging in deze houding wel tot het uiterste.

Op zoek naar de geografisch-historische waarheid

Ik geef hierbij een voorbeeld van Ortelius' zoektocht naar de waarheid, die een beeld geeft van de aard van de teksten die Ortelius schreef, uit de tekst van *Galliae Veteris Typus* (vdB 196, paragraaf 50 en volgende) vanuit het gegeven dat er in de klassieke bronnen veel onenigheid bestaat over de vraag of de Fransen moedige soldaten waren of juist niet (mijn vertaling, [= toevoegingen van mij]):

'50. Zulke loftuitingen' [ironisch bedoeld na een opsomming van citaten over Franse lafheid] 'ontvangt deze natie' [te weten Frankrijk] 'van al degenen die zich ernstig door hen tekort voelt gedaan en daarom laat ik

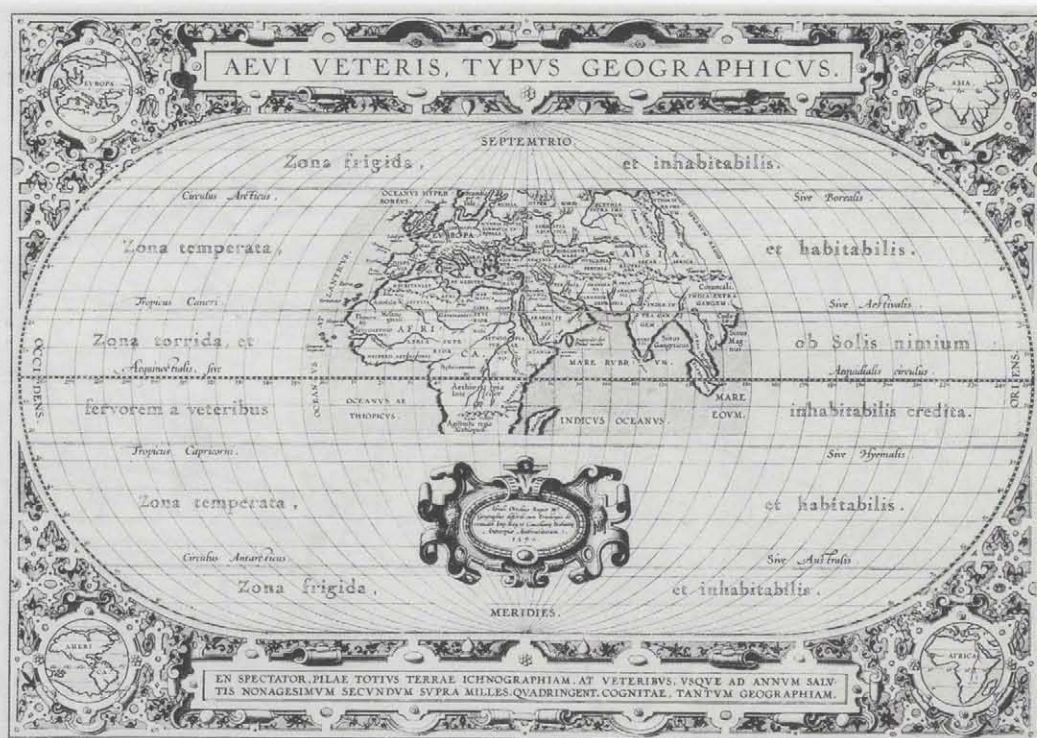
het aan hun over om de waarheid van al deze beweringen aan te tonen'. [Iets verder, over hetzelfde onderwerp:]

'52. Tenzij we er de voorkeur aan geven deze opmerkingen eerder te beschouwen als bewijzen en voorbeelden van hun vrijheidslievendheid. Want zowel Orosius als Keizer Leo hebben in hun geschriften nagelaten dat deze volkeren zeer op hun vrijheid gesteld zijn. Pausanius beschrijft in zijn *Phocica* hun grote dapperheid in de slag bij Thermopylae. Ik vraag me af wat Marcus Victorinus bedoelt, wanneer hij deze mannen verachtelijke lafaards noemt, die meer op hun snelle voeten vertrouwen dan op hun sterke handen. Terwijl Claudius ze daarentegen dapper noemt. Salustius zegt dat ze oorlogszuchtig zijn, machtig en bekwaam in het hanteren van de wapenen en het voeren van oorlog tegen de Romeinen. Of fantaseert Victorinus soms zijn eigen interpretatie bij elkaar over wat Caesar in dit verband heeft geschreven? [wanneer hij zegt] dat zij enerzijds over moed en strijd lust beschikken, maar anderzijds een verwijfd en angstig hart hebben dat geen calamiteiten verduren kan?

53. Of dacht Victorinus aan de volgende woorden van Livius? [namelijk:] bij de eerste slag of aanval zijn de Galliërs dapperder dan [gewone] mannen, maar bij de laatste hebben ze een zwakker hart dan vrouwen? Of de volgende woorden van dezelfde auteur: de ervaring leert dat als je de eerste aanval en slag kan doorstaan, die zij heethoofdige en in blinde woede uitvoeren, dan blijkt dat ze zwak worden, zweterig en uitgeput, zodat ze hun wapens niet eens meer vast kunnen houden, &c., of iets vergelijkbaars uit Florus? [namelijk:]

54. De praktijk leert dat hun eerste aanval sterker is dan van een man, maar hun laatste minder sterk dan van een vrouw.

4. De klassieke wereldkaart Aevi Veteris Typus Geographicus (vdB 186, foto: Universiteitsbibliotheek Amsterdam).

55. Zij hebben de volgende eigenschap gemeen met de sneeuw van hun land: zodra ze heethoofdig in de slag tekeer gaan beginnen ze sterk te zweten. en als ze zich ook maar een weinig bewegen, smelten ze weg als sneeuw voor de zon.

56. en wat te denken van de volgende opmerking van Dion? De Galliërs worden gedreven door een onbedwingbare lust om door te gaan met datgene waar ze mee bezig zijn, in de zin dat ze geen compromissen sluiten, noch wat moed betreft, noch in vrees. Maar op enig moment vervallen ze van moed tot vrees en uiteindelijk tot wanhopige onbezonnenheid.

57. en wat moeten we vinden van het volgende oordeel van Strabo? Ze zijn een oorlogszuchtig en woest volk, altijd klaar om aan te vallen. Uitgedaagd tot de strijd vechten ze in kleine, opeengepakte groepjes, zonder op hun verdediging te letten en dat is goed te zien. Het gevolg is dat ze gemakkelijk zijn in te sluiten als hun vijand enig soort strategie gebruikt dat hem tot voordeel strekt door ze tot de strijd uit te dagen, bewapend en uitgerust als ze zijn met niets anders dan kracht en wanhoop.

58. Keizer Leo in zijn boek *De Bellico apparatus* beschrijft ze heel anders. De Fransen (schrijft hij) zijn onverschrokken in moed en dapper in oorlog. Het wordt bij hun als een grote schande beschouwd de moed te laten zakken of ook maar het kleinste stukje terrein prijs te geven, hetgeen niet beter is dan het hazenpad te kiezen &c. Welnu, als dit volk inderdaad zo verwijfd is en zulk een lafheid vertoont, als ze zo weinig bereid zijn zich in te spannen, zo wisselvallig en slecht in staat de strijd vol te houden, kun je mij dan vertellen Cicero, (Romein die je bent), waarom je in je oratie *Pro Provinciis Consularibus* schrijft dat dit Gallië in jouw ogen zo afschrikwekkend is?

59. Waarom schrijft Sallustius dat heel Italië beefde en trilde uit vrees dat dit volk, zelfs zo erg dat de Romeinen niet met hen in het strijdperk wensten te treden voor

roem en eerezucht, maar alleen om hun leven en land te bewaren? Hoe kwam het dat we in *Trogus* de volgende woorden aantreffen over de Koningen uit het Oosten? 'Ze waren zo bang voor de reputatie van de Fransen en voor hun voorspoedige successen in alle oorlogen dat ze geloofden dat ze nooit zelf in staat zouden zijn buiten gevaar te blijven, vernietigd en verloren als ze waren, zonder de hulp van de krachtige en hooghartige Fransen'.

60. en waarom zegt Appianus in het tweede boek van zijn Burgeroorlogen dat zij zo'n panische schrik bij de Romeinen teweegbrengen, dat in de wet die vrijstelling van militaire dienst verleende aan priesters en oude mannen, de Franse oorlogen daarvan zijn uitgezonderd?

Genoeg over Ortelius' speurtocht naar de historische waarheid.

Op zoek naar geografisch-historische volledigheid

Nu volgen enkele voorbeelden van Ortelius' hang naar historisch-geografische volledigheid.

Een eerste voorbeeld van Ortelius' streven naar geografische volledigheid is zijn *Catalogus Auctorum*. Dit is een lijst van kaartenmakers, die door Ortelius geraadpleegd en gebruikt zijn voor het samenstellen van de *Theatrum*- en *Parergon*-kaarten. De vier varianten van de eerste *Theatrum*-editie verschillen alleen in dit opzicht. Deze lijst⁶ blijft met elke nieuwe editie van het *Theatrum* groeien tot Ortelius' dood. Er is in de historische kartografie geen parallel te vinden van een zo nauwkeurige en uitgebreide opsomming van kaartbronnen vóór Ortelius' tijd, maar daarna evenmin. Van een aantal kaarten en kaartenmakers kennen we alleen het bestaan via deze lijst. Tijdgenoot en concurrent De Jode had niets vergelijkbaars te bieden in zijn atlas *Speculum Orbis Terrarum*.

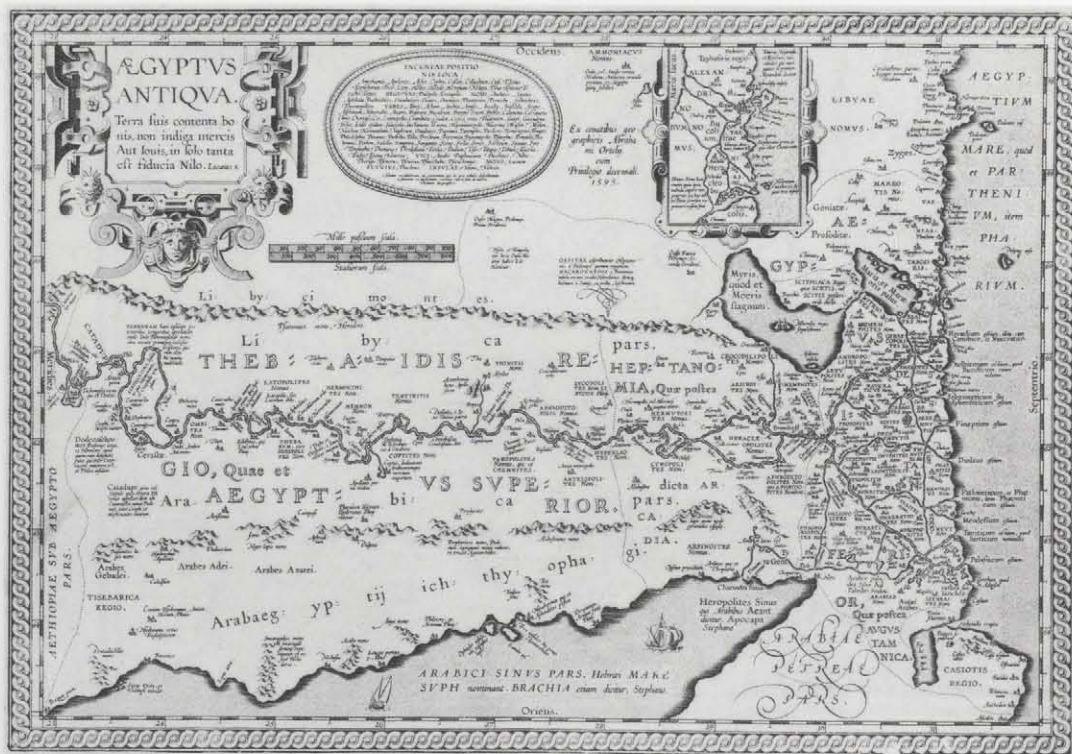
5. Kaart van het reisgebied van de Argonauten, Argonautica (vdB 226, foto: Universiteitsbibliotheek Amsterdam).

Een tweede voorbeeld van Ortelius' obsessie om volledig te zijn, wordt gevormd door zijn lijsten met plaatsnamen. Deze lijsten, waarvoor Ortelius de hulp inriep van zijn vriend Mylius, is een doorlopend kenmerk van iedere editie van het *Theatrum*. Aanvankelijk werd het eenvoudig *Synonymia Locorum Geographicorum* genoemd (48 bladzijden in de eerste editie, bijna 100 in 1575, afzonderlijk gepubliceerd in 1578). In 1579 werd de lijst vervangen door een vergelijkbare lijst waarop alleen plaatsnamen uit Ptolemaeus' *Geographia* en hun eigentijdse tegenhangers voorkwamen, genaamd *Nomenclator Ptolemaicus*, die ook afzonderlijk van de atlas gepubliceerd werd. Uiteindelijk werd de plaatsnamenlijst of *Synonymia Locorum Geographicorum* verder uitgebreid tot een definitieve publicatie, genaamd *Thesaurus Geographicus* en als afzonderlijk boek gepubliceerd in 1587. Een latere, verder uitgebreide editie verscheen in 1595. In de teksten van het *Parergon* wordt er doorlopend naar verwezen. De laatste versie van de *Thesaurus* kwam enige jaren geleden⁷ in de belangstelling, omdat Ortelius er het drijven van continenten in aan de orde stelde. Het vermelden op de *Parergon*-kaarten van plaatsnamen waarvan de ligging onzeker is – het betreft hier plaatsnamen uit klassieke bronnen – is een dappere poging van Ortelius om te laten zien dat hij veel plaatsnamen uit klassieke bronnen heeft verzameld die hij niet op objectieve gronden kan identificeren met moderne plaatsnamen. In plaats van deze moeilijke gevallen eenvoudig te laten voor wat ze zijn, geeft Ortelius er de voorkeur aan ze op een rij te zetten, ofwel om te laten zien dat hij ze heeft aangetroffen maar niet kan beslissen wat ermee te doen, ofwel om zijn studieuze lezer op te roepen hem hier nadere informatie over te verstrekken. Een volgend voorbeeld van Ortelius' volledigheidstrang wordt aangetroffen in bijvoorbeeld de tekst die staat op de achterzijde van de klassieke wereldkaart *Aevi Veteris Typus Geographicus* (vdB 186, paragraaf 7-25). Het betreft een ongekend volledige lijst

van kaarten waarvan het bestaan in Griekse en Romeinse bronnen wordt vermeld:

7. Zekere bronnen en getuigenissen van oude schrijvers met betrekking tot hun Geografische Kaarten.
8. Anaximander, leermeester van Thales Milesius ontwierp, zoals Strabo vermeldt, de EERSTE GEOGRAFISCHE KAAFT. Anaximander, die leefde in de tijd van Servilius Tullus de Vide, Koning van Rome, werd geboren in het eerste jaar van de 35ste olympiade, dat wil zeggen in het eerste jaar van de heerschappij van Ancus Martius, de 4e koning van de Romeinen, in 639 voor de geboorte van Christus.
9. Dezelfde Strabo noemt een kaart van de BEWOONBARE WERELD, gemaakt door Eratosthenes.
10. Socrates, toen hij bemerkte dat Alcibiades zich zeer liet voorstaan op zijn rijkdom en bezittingen, bracht hem naar een kaart van de HELE WERELD en vroeg hem om daarop de provincie Attica. Toen hij het had gevonden, vroeg hij hem zijn eigen landerijen daarop aan te wijzen. En toen deze antwoordde dat die nergens waren aangegeven, zei hij: Ben je dus eigenlijk trots op het bezit van wat geen deel van de Wereld is? [Dit is uit] Aelianus in het 28ste hoofdstuk van het 3de boek van zijn *De varia historia*.
11. Hanno uit Carthago heeft een kaart getekend van zijn zeetochten in de ATLANTISCHE OCEAAN, waarop hij de KUSTEN VAN LIBYA beschreef, die hij ophing in de tempel van Saturnus.
12. Aristagoras Milesius had een Kaart van koper, met daarop het HELE GEBIED VAN DE AARDBOL, de HELE ZEE, met alle RIVIEREN die erin uit kwamen. [Uit] Herodotus boek V.
13. Augustus en Agrippina ontwierpen een kaart van de GEHELE WERELD die iedereen kon komen aanschouwen, zo schrijft Plinius in het tweede hoofdstuk van zijn derde boek.
14. De Egyptenaren bewaarden doorlopend enige Kaar-

6. Kaart van het
Oude Egypte,
Aegyptus Antiqua
(vdB 221, foto:
Universiteits-
bibliotheek
Amsterdam).

ten met daarop alle WEGEN, GRENZEN en KUSTEN van zeeën en landen, zoals Apollonius getuigt in zijn vierde boek over de Argonauten.

15. Sint Hieronymus schrijft dat een KAART van PALESTINA, gemaakt door Eusebius Caesariensis al voor zijn tijd verloren is gegaan..

16. Dat Karel de Grote, Keizer van het Rijk van Rome een Zilveren tafel had waarop de HELE WERELD stond afgebeeld, wordt van vele kanten bevestigd door die auteurs die over zijn tijd en zijn leven hebben geschreven.

17. Theophrastus Eresius vermaakte en schonk in zijn laatste wil en Testament enkele kaarten waarop de SITUATIE van de WERELD stond opgetekend op voorwaarde dat ze bewaard zouden worden in het onderste deel van de galerij die hij had gebouwd en aan zijn school had toegevoegd, volgens Diogenes Laertius in zijn biografie.

18. Ik heb een Kaart van de WERELD opgetekend op twaalf vellen perkament, zegt Dominicanus, de auteur van de Annalen van de stad Celmar in Duitsland, die dit schreef omtrent het jaar van Christus 1265, wanneer hij in dat werk over zichzelf schrijft.

19. Er bestaan enkele GEOGRAFISCHE KAARTEN, genoemd en geciteerd door Stephanus Byzantium, in het werk van Airos.

20. Keizer Domitianus bracht Metius Pomposianus ter dood omdat hij zekere kaarten het land rondroeg van de WERELD, afgebeeld op vellen perkament, zo blijkt uit de geschriften van Suetonius.

21. Varro in zijn eerste boek, tweede hoofdstuk over Het Boerenbedrijf zegt er het volgende van: Daar ontmoette ik bij toeval mijn vrouwen vader, C. Fundanius en Caius Agrius, een Ridder uit Rome en een leerling en volgeling van Socrates, met Publius Agrasius een Klant en ik zag hoe ze een Kaart van ITALIË aan het bekijken waren, getekend en afgebeeld op de muur.

22. Hoor ook Vitruvius aan, wat hij in zijn achtste boek

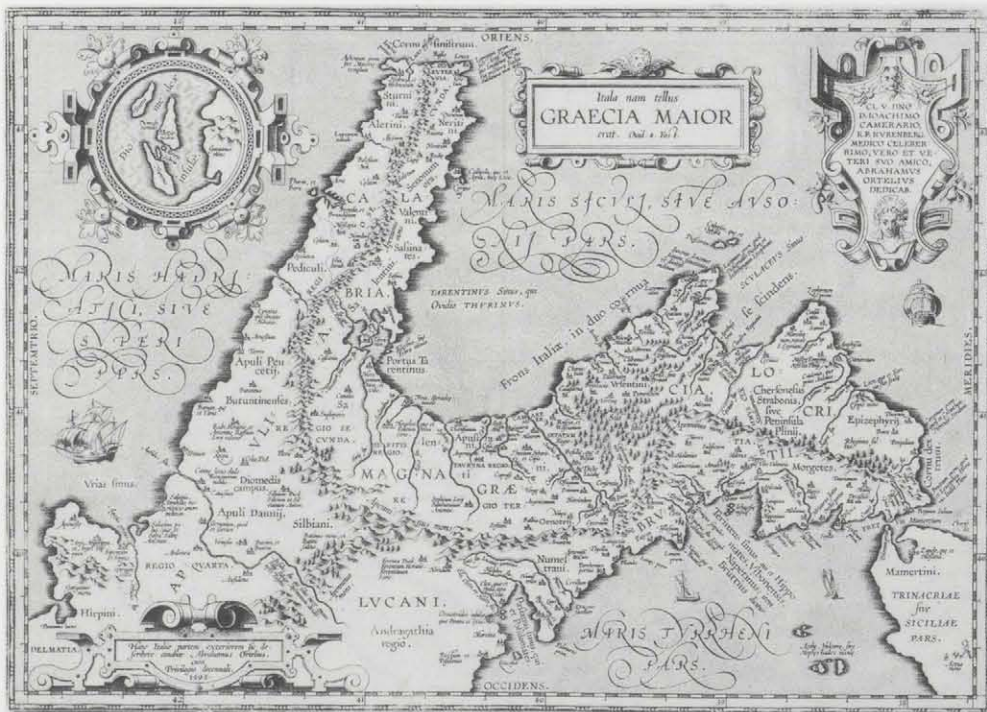
over Architectuur zegt: Deze dingen zijn hoogstwaarschijnlijk HOOFDEN VAN RIVIEREN die duidelijk laten zien wat we op de Kaarten en Weergaven van de Wereld kunnen waarnemen.

23. Florus, die geleefd schijnt te hebben in de tijd van Keizer Traianus heeft er het volgende over: Ik zal doen wat de Cosmografen meestal doen wanneer zij de SITUATIE van de WERELD weergeven op een kleine kaart of afbeelding.

24. Keizer Iulianus, in een Brief aan Alypius schrijft als volgt: Ik was juist herstellende van mijn ziekte toen U mij uw GEOGRAPHIE toezond en nimmer waren kaarten die u mij stuurde minder welkom. Want het bevat niet alleen betere en waarheidsgetrouwere afbeeldingen, maar ook uitstekende iambische verzen waarmee U ze uitstekend hebt opgeluisterd.

25. Dat de Ouden de gewoonte hadden de WERELD en de globe van de aarde in Kaarten af te beelden wordt duidelijk uit Plutarchus in zijn leven van Theseus en evenzeer uit het vierde boek van Propertius de Dichter, waar hij Arethusa ten tonele voert, die het volgende zegt tegen Lycorta: Cogimur è TABULA PICTOS ediscere MUNDOS, [dat wil zeggen:] We moeten kennis vergaren, Door kaarten van de Zee en het Land te bestuderen'.

Een volgend voorbeeld van volledigheidswang wordt gevormd door Ortelius' eigen verzamelingen. Zoals vermeld door verschillende tijdgenoten en ook genoemd in de korte biografie die Zweertius schreef als introductie tot de edities die verschenen na Ortelius' dood, was het huis van Ortelius een waar museum en naarmate zijn collecties groeiden verhuisde hij naar een steeds grotere woning. Ortelius was niet alleen een boekenverzamelaar, maar hij had ook andere verzamelingen die hem nauwelijks minder ter harte gingen zoals blijkt uit vele teksten in het *Parergon*. Het blijkt evenzeer uit

7. Kaart van Zuid-Italië, Italia nam tellus Graecia Maior (vdB 210, foto: Universiteitsbibliotheek Amsterdam).

de talrijke afbeeldingen, doorgaans in houtsnede, die deze teksten vergezellen van munten en ook uit zijn correspondentie en zijn *Album Amicorum*. Onder zijn verzamelingen bevonden zich die van zeeschelpen, opgezette schildpadden enzovoort, maar zijn belangrijkste verzameling was ongetwijfeld die van Griekse en Romeinse munten waar hij een eigen boek aan wijdde, *Deorum et Dearum Capita*. Dit verzamelaarsgedrag verdient nadere aandacht, maar het is duidelijk uit zijn lijfspreuk 'Geografie is het Oog van de Geschiedenis', dat elk voorwerp van geschiedkundige aard dat aan geografische kennis zou kunnen bijdragen welkom was en een voorwerp dat nadere bestudering waard was. Munten boden deze mogelijkheid, in Ortelius' mening, bij uitstek, zoals hij in zijn teksten bij zijn kaarten ook uitlegt. Deze nadruk wordt steeds prominenter in de latere edities van zijn *Theatrum* die tijdens zijn leven verschenen, zoals in de 1595 Latijnse editie. Na Ortelius' dood verdwijnen de illustraties met munten gaandeweg uit de *Theatrum* teksten.

Ortelius wil over allerlei thema's zijn lezers nadrukkelijk duidelijk maken dat hij *alle* relevante bronnen heeft geraadpleegd. Zo presenteert hij in de tekst van de *Parergon*-kaart *Latium* (vdB 209) niet minder dan 119 prijzende synoniemen ofwel 'epitheta ornantia' voor Rome, met bronvermelding voor elk epitheton.

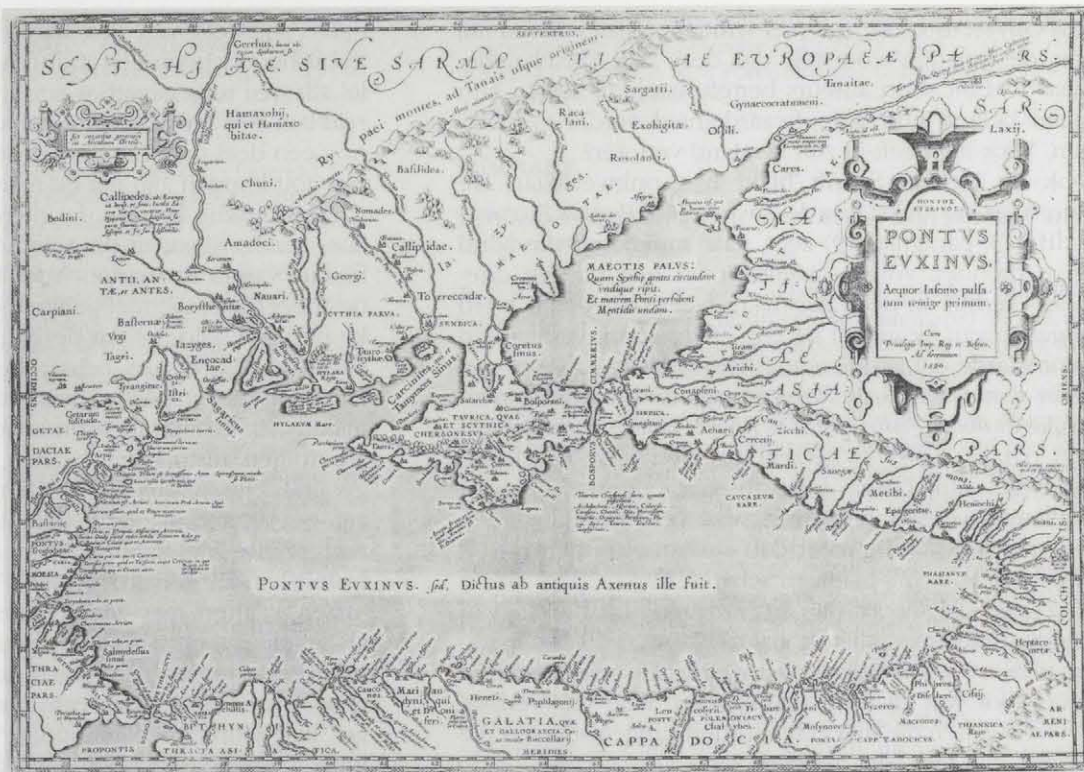
In de tekst van de *Parergon*-kaart die het reisgebied van de Argonauten toont, *Argonautica* (vdB 226 paragraaf 13), somt hij meer Argonauten op dan ooit voor hem was gedaan, namelijk 84, met bronvermelding voor elk van deze Argonauten.

Een laatste voorbeeld van Ortelius' dwangmatig verzamelaarsgedrag is zijn poging voor afgebeelde gebieden in zijn atlas in de tekst te beschrijven hoeveel steden, rivieren etcetera het bevatte. Zo zegt hij in de tekst van de *Parergon*-kaart van het Oude Egypte, *Aegyptus Antiqua* (vdB 221, paragraaf 19), dat een klassieke bron meldt dat er niet minder dan 3.000 steden in Egypte waren: 'Ofschoon we met grote inzet hebben geprobeerd

de namen van deze steden uit allerlei geschriften en oude monumenten te achterhalen, toch konden we er niet meer dan 300 vinden, zoals u op de kaart kunt zien. Zo amuseert Jupiter zich over aardse zaken'.

Deze laatste opmerking doet denken aan het motto van de *Parergon*-titelpagina 'Onbetekenend in de Ogen van Goden' en ook aan zijn lijfspreuk 'Orno et contemno, mentu, mane' (Ik verfraai en sta erboven, met hand en geest). Ortelius toont hier zijn vermogen zijn eigen obsessies met waarheid en compleetheid in een relativerend perspectief te plaatsen. Wat hij in deze opzichten als ware Renaissance-wetenschapper ook tracht te bereiken, vanuit het verheven standpunt van de goden, of het nu de klassieken of het christendom betreft, zullen al zijn inspanningen onbetekenend zijn, foutief en incompleet. Hij beseft dat en ziet zich gedwongen deze beperkingen te aanvaarden en ze aan zijn lezers mede te delen. Een vergelijkbare opmerking die in veel kaartteksten terugkeert: 'we hebben gedaan wat we konden, niet wat we wilden'.

Ortelius, als typisch exponent van universaliteit in Renaissance-wetenschap, beperkte zich bepaald niet tot geografie en numismatiek om te verklaren waarom de wereld is wat hij is. In zijn kaartteksten geeft hij ook heel veel informatie over lokale geschiedenis, volksverhuizingen, handel en nijverheid en somt lokale producten op uit het gebied dat afgebeeld en besproken wordt. Bovendien verschaft hij veel taalkundige informatie. Het was in zijn tijd algemeen gebruik aan elke naam een betekenis toe te kennen en Ortelius geloofde daar ook in. In sommige gevallen is dat ook juist. Amsterdam is afgeleid van 'Amstel' en 'Dam'. Maar in het geval van namen zoals Europa of Azië ligt dit minder duidelijk. In zijn etymologische afleidingen laat hij zich geheel en al leiden door zijn Nederlandse tijdgenoot, de taalkundige Goropius Becanus (van Gorp) die ik al eerder noemde. Deze hield zich intensief met etymologie bezig, maar helaas op folkloristische basis, een kenmerk waar Ortelius zich niet van bewust was. Zo

leidt Becanus 'Aurora' [= dageraad] af van 'Aurum in Ore', Goud in de Mond, vanwege de Nederlandse zegswijze 'De ochtendstond heeft goud in de mond'. De betekenis van de naam Europa, zoals besproken in de kaarttekst van de Europakaart uit het *Parergon*, namelijk *Europam Celticam*, (vdB189, paragraaf 18) wordt namens Becanus verklaard als volgt: 'E' = contract, 'UR' = uitstekend, 'HOP' = hoop, samen 'Uitstekende hoop op een contract', hetgeen verondersteld wordt te verwijzen naar het verslag in de bijbel, dat het gebied Europa door Noach in een contract aan Iaphet werd geschonken.

Wonderen en hun status in kaartteksten

In vroege gedrukte boeken, zoals bijvoorbeeld in Schedels *Nürnbergger Kroniek* uit 1493 verschenen afbeeldingen van exotische schepselen met twee hoofden of andere interessante afwijkingen. De reiziger was voorbestemd deze wonderbaarlijke schepselen te ontmoeten, wanneer hij naar verre oorden zou reizen en ze verschaffen gewaardeerd amusement aan de reiziger die zijn leunstoel niet uitkwam of uitwilde. Ortelius had niets op met dit soort amusement, dat immers met de speurtocht naar de wetenschappelijk-historische waarheid weinig van doen had, maar zag dat hij om zijn lezer tevreden te stellen en te vriend te houden toch wel enige compromissen moest sluiten. Dat betekent dat hij in zijn kaartteksten regelmatig wonderen rapporteert, steevast met bronvermelding, maar er vervolgens commentaar op geeft dat dit niet waar was, niet waar kon zijn en dat de auteur van wie hij dit wonderlijke verhaal had overgenomen had zitten slapen, of dromen, of fantaseren, of ronduit fabeltjes verkondigde. Dikwijls besluit hij een reeks gerapporteerde wonderen met de opmerking: 'als U de ene helft van dit verhaal gelooft, dan geloof ik de andere helft', waarmee hij de lezer toch bondgenoot

van zijn scepsis probeert te maken. Het zijn overigens niet alleen de 'slechte' auteurs, die zich aan het vertellen van fabeltjes bezondigen. In de *Parergon*-kaarttekst van Zuid-Italië, *Itala nam tellus Graecia Maior* (vdB 210, paragraaf 13-16) vinden we: 'In plaats van Salentium vinden we Lacinium in Plinius, maar of dit een fout is van eerder genoemde schrijvers, of van Plinius zelf is iets dat we aan de geleerden overlaten, want ik bepaal zelf niets [...] maar doe alleen mijn best [...] zodat de Lezer niet alleen wijzer achterblijft in kennis dan hij daarvoor was, maar ook zijn begrip heeft verdiept en is voorgelicht over de regels van goede wetenschap en filosofie'.

Zelfs hogelijk door Ortelius geprezen auteurs ontsnappen niet aan zijn kritiek, wanneer zij zich op het pad der fabeltjes begeven, zoals Homerus overkomt, wanneer hij vertelt dat er een zak met winden werd losgelaten toen Odysseus zijn geliefde Itaca al zag liggen, waardoor hij weer geheel en al uit de koers werd geslagen. Dit verwijt aan Homerus is niet terecht en geeft aan dat Ortelius weliswaar het klassieke Grieks redelijk beheerste, maar Homerus niet in het origineel kon lezen. Zijn opmerking verwijst naar de *Odyssee*, boek 5, verzen 380-386, die in de vertaling van Imme Dros (1992) als volgt luiden:

'Maar Athene, de dochter van Zeus, had andere plannen, zij sneed de winden de weg af en dwong ze om te gaan liggen, maar de noordenwind hitste zij op, om de golven te breken voor Odysseus uit, zodat hij het land kon bereiken van de Faiaken, die zo bijzonder van roeien houden'.

In één van de twee Frankrijkkaarten in het *Parergon*, namelijk de *Gallia Vetus*-kaarttekst (vdB194, paragraaf 31-32) schrijft Ortelius, nog steeds bezig met dit thema, het volgende: 'Ook zal ik nooit, in goed gezelschap van Erathostenes, overtuigd kunnen worden van het verhaal

van Odysseus en de zak met winden, tenzij iemand mij aan de persoon voorstelt die deze zak dichtnaaide. Maar wat dit soort auteurs betreft, laten zij zelf in hun eigen belang hun geloofwaardigheid verder verdedigen. Voor mij heeft-ie zijn verstand verloren!'.

Ook de Heilige Schrift blijkt niet onkwetsbaar. De *Parergon*-kaarttekst van de Zwarte Zee, *Pontus Euxinus* (vdB 213, paragraaf 19) zegt, naar aanleiding van sommige bronnen volgens welke Jonas hier na een drie-daags verblijf in de walvismaag weer ongedeerd werd uitgespogen: 'Ik geloof de ene helft van dit verhaal, op voorwaarde dat jij de andere helft gelooft'.

Over wonderen in de *Parergon*-kaarttekst van de westelijke *Balkan Pannoniae et Illyrici veteris tabula* (vdB 203, paragraaf 38): 'In hetzelfde gebied bevindt zich een grot die van Diana heet te zijn, als we Phlegon Trallianus wensen te geloven, waar vele lijken te vinden zijn, met ribben die meer dan zestien el [= tien meter] lang zijn. Voor mij is-ie een scharensleep!'.

Nog een zinsnede uit de *Parergon*-kaarttekst van Midden-Italië, namelijk de *Latium*-kaart (vdB 209, paragraaf 28): 'Maar mij dunkt dat we deze fabeltjes moeten laten voor wat zij zijn en terugkeren naar ons verhaal over die zaken die hier echt worden aangetroffen en die dingen, die hier echt gebeurd zijn'.

Zoals deze tekstfragmenten laten zien nam Ortelius *Parergon*-kaarten in zijn atlas op, omdat klassieke geografische kennis in wisselwerking staat met de geografische en historische kennis van zijn eigen tijd. Voor Ortelius diende deze kennis zo compleet mogelijk te zijn, inclusief kennis uit de klassieke oudheid. Daarnaast streefde Ortelius naar de historisch-geografische waarheid, waarbij tegenstrijdige informatie afkomstig van verschillende bronnen moet worden opgelost door de geloofwaardigheid van die bronnen vast te stellen en de klassieke informatie te combineren met eigentijdse kennis en vooral met gezond verstand.

Historische kaarten na Ortelius

De redenen die Ortelius ertoe brachten historische kaarten samen te stellen en op te nemen in zijn atlas golden ook voor zijn tijdgenoten en navolgers. De speurtocht naar de geografische waarheid was niet beperkt tot Ortelius, zelfs indien zijn verknochtheid aan volledigheid uniek was. Deze navolgers herhaalden of verbreedden de kennis over klassieke geografie die Ortelius eerst had gepresenteerd, door ook historische kaarten in hun atlassen op te nemen, als ze er al niet een hele atlas aan wijdden. Gedurende de hele 17de eeuw wordt deze traditie voortgezet door Bertius, Hornius, Châtelain, maar ook door Blaeu, Hondius, Janssonius en anderen, die meestal kopieën en soms verbeterde imitaties van Ortelius' *Parergon*-kaarten opnamen. De traditie werd in de 18de eeuw voortgezet door onder meer Van der Aa, d'Anville en Rollin en we mogen eigenlijk wel zeggen dat de historische atlas ons sindsdien niet meer verlaten heeft. Als gymnasiast omvatten mijn schoolboeken een historische atlas, niet langer omdat eigentijdse geografische informatie onvolledig voorhanden was zoals in Ortelius' tijd, maar simpelweg om onze leerlingen Griekse en Latijnse teksten, waar het de geografie betrof, beter te laten begrijpen. Barringtons *Classical Atlas* is een prachtig eigen-

tijds voorbeeld van een klassieke atlas en Times-Life Publishers hebben een indrukwekkende serie 'culturele' atlassen uitgegeven, waaronder een deel die de wereld laat zien volgens de opvattingen van de Grieken en nog een deel over het Romeinse wereldbeeld.

Het zou kunnen zijn dat de relatief geringe populariteit van historische kaarten, resulterend in relatief lage prijzen, verklaard wordt door de heden ten dage beperkte functie van deze kaarten. Voor kaartenverzamelaars en bestudeerders, die niet geïnteresseerd zijn in de klassieke oudheid, lijkt het dat deze kaarten weinig te bieden hebben. Als we ze echter beschouwen vanuit een Renaissance-perspectief, zoals Ortelius en de kaartmakers na hem vanzelfsprekend deden, dan vertegenwoordigen historische kaarten de meest uitgebreide geografische kennis die toentertijd beschikbaar was en zijn om die reden zeer betekenisvol zo niet onmisbaar. Aangezien Ortelius' 'moderne' kaarten inmiddels ook historisch zijn geworden, denk ik dat het onderscheid tussen kaarten met 16de-eeuwse geografische kennis als zijnde interessant, tegenover kaarten met geografische kennis van de oudheid zoals gezien in de 16de eeuw als oninteressant, een tweedeling is die niet langer kan worden volgehouden. Ik hoop in dit artikel meer interesse te hebben gewekt voor historische kaarten in het algemeen en voor die van Ortelius in het bijzonder en tevens hoop ik te hebben aangetoond dat het betrekken van kaartteksten bij de bestudering van historische kartografie ons begrip voor de kaarten, waarop zij betrekking hebben, verdiept.

NOTEN

1. Dit is bijvoorbeeld de zienswijze van Koeman in zijn inleiding tot de Elsevier-Sequoia-facsimile van de 1570-editie van Ortelius' *Theatrum*, gemaakt op basis van het exemplaar van de Leidse Universiteitsbibliotheek.
2. Zo merkt Karrow in zijn *Mapmakers of the Sixteenth Century and their Maps* ((1993) op: (blz. 16) 'The *Parergon* can be called a truly original work of Ortelius, who drew the maps based on his own research. In contrast, the *Theatrum* represents a collection of copies of maps by other authors, from which Ortelius as editor made his selection'.
3. Zie Van der Krogt (1998), blz. 55-78.
4. Ormeling (2002) blz. 21.
5. 'vdB'-nummers verwijzen naar mijn boek *Ortelius Atlas Maps* (1996). In dit boek noem ik de verschillende kaarten met Ort-nummers, maar in de kartografische literatuur en in dealer- en veilingcatalogi is inmiddels de gewoonte ontstaan Ortelius-kaarten met vdB-nummers aan te geven, ook al om verwarring met de Ort-nummers van Koeman, die naar edities en niet naar kaarten verwijzen, te vermijden.
6. Zie ook Meurer (1998), blz. 391-408.
7. Zie Romm (1994) en Van den Broecke (1995).

LITERATUUR

- Bagrow, L. (1928-1930), A. Ortelii Catalogus Cartographorum. – In: *Ergänzungsheft Nr. 199 (und 210) zu Petermanns Mitteilungen*. – Gotha: Justus Perthes, 1928-1930. – Reprinted in *Acta Cartographica* 27 (1981): 65-356.
- Brandmair, E. (1914), *Bibliographische Untersuchungen über Entstehung und Entwicklung des Ortelianischen Kartenwerkes*. – München: Dreselly. – Reprint: Amsterdam 1964.
- Broecke, M.P.R. van den (1986), How rare is a map and the atlas it comes from? Facts and speculations on production and survival of Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum* and its maps. – In: *The Map Collector* 36 (1986): 2-15.
- Broecke, M.P.R. van den (1995), Ortelius zag de continenten al

- drijven. – In: *Caert-Thresoor* 14.1 (1995): 9-10
- Broecke, M.P.R. van den (1996), *Ortelius Atlas Maps: An Illustrated Guide*. – 't Goy-Houten: HES Publishers. – 319 blz.
- Broecke, M.P.R. van den; P.C.J. van der Krogt & P.H. Meurer (eds.) (1998), *Abraham Ortelius and the First Atlas*. – 't Goy-Houten: HES Publishers.
- Dros, I. (1992), *Homerus' Odyssee*. – Amsterdam: Querido.
- Hessels, J.H. (1887), *Abrahami Ortelii (geographi Antverpiensis) et virorum eruditorum ad eundem et ad Jacobum Colium Ortelianum (Abrahami Ortelii sororis filium) epitulae cum aliquot aliis epistulis quibusdam ab utroque collectis (1524-1628) ex autographis mandante ecclesia Londino-Batava*. – Cantabrigiae. – Reprint: Osnabrück: O. Zeller, 1969.
- Karrow, R.W. (1993), *Mapmakers of the Sixteenth Century and Their Maps: Bio-bibliographies of the Cartographers of Abraham Ortelius, 1570, Based on Leo Bagrow's A. Ortelii Catalogus Cartographorum*. – Winnetka, Illinois: Speculum Orbis Press.
- Koeman, C. (1964), *The History of Abraham Ortelius and His 'Theatrum Orbis Terrarum' and Abraham Ortelius - sa vie et son 'Theatrum Orbis Terrarum'*. – Lausanne: Sequoia S.A.
- Koeman, C. (1969), *Abraham Ortelius*. – In: *Atlantes Neerlandici*. – Vol. III. – Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum. – blz. 25-83.
- Krogt, P.C.J. van der (1998), *The Theatrum Orbis Terrarum: The First Atlas?*. – In: Van den Broecke et al. (1998). – blz. 55-78.
- Meurer, P.H. (1991), *Fontes cartographici Orteliani: das 'Theatrum Orbis Terrarum' von Abraham Ortelius und seine Kartenquellen*. – Weinheim: VCH-Acta Humaniora.
- Meurer, P.H. (1998), *The Catalogus Auctorum Tabularum Geographicarum*. – In: Van den Broecke et al. (1998). – blz. 391-408.

- Ormeling, F. (2002), Een naamkundig hulpmiddel voor oude atlasen. – In: *Caert-Thresoor* 21.1 (2002): 21-25.
- Romm, J.A. (1994), A New Forerunner for Continental Drift. – In: *Nature* 367: 407-460.

SUMMARY

Historical maps and their texts in the first modern atlas by Abraham Ortelius

In this paper the maps and their texts in Ortelius' *Parergon* (accessory work with reconstructed Roman maps) are discussed. From these maps and their texts it becomes apparent that Ortelius was obsessed with being complete in the listing of his sources, and equally obsessed with finding the truth when these sources contradicted each other, which was often the case. He praises reliable bibliographical sources and provides arguments for this verdict. Also, he dismisses many other sources as being untrustworthy, thus providing guidance to his readers, who are invariably addressed as 'all those studious in the history of geography'. The close connection he saw between history and geography is aptly expressed in the motto he provided for his *Parergon*, viz. 'Geography is the Eye of History'. Ortelius considered it impossible, impractical, and unwise to study geography without considering its historical context. He explains his reasons for this point of view in the texts he wrote to accompany his maps. This proves that, particularly for the *Parergon* maps, it is impossible to assess the significance of a map without studying the text that belongs to it. The translations in Modern English and their development may now provide a tool for undertaking this task.

ANTIQUARISCHE BOEKEN- PRENTENHANDEL

INKOOP VERKOOP S.C. LEMMERS

von Bönninghausenlaan 16
2161 ET Lisse
Telefoon 0252-415332
Giro 1344413

Zeer grote topografische collectie prenten van Nederland van 1500 tot 1900:

- Stads- en dorpsgezichten.
- Landkaarten.
- Beroepenprenten.
- Gemeentekaartjes.
- (van J. Kuiper, ± 1865).

Boeken van 1500 tot 1900:

- Topografie Nederland.
- Lokale beschrijvingen.
- Vogelboeken.
- Bloemenboeken.
- Beroepenboeken.
- Bijbels.
- Atlassen.

In verband met variabele openingstijden is een
telefonische afspraak aan te bevelen.

Restauratie-Atelier Helmond bv

Restauratie en conservering van papier, leer en perkament

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding

24 uur bereikbaar op: 06 - 57 58 96 31
Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90

**Uw waardevolle documenten gaan
bij ons door vakkundige handen.**

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)

Tel. : +31 (0)492 - 55 39 90

Fax : +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl
internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

De 52 stadsprofielen van Noord-Nederlandse steden in de oblong-uitgaven van Guicciardini

In 1613 verscheen bij de Arnhemse uitgever Johannes Janssonius een merkwaardig boekje in langwerpig of oblong-formaat met de titel *Description de tous les Pays-Bas [...]*. Het bevat grotendeels dezelfde tekst als de verschillende folio-uitgaven van Lodovico Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*, waarvan tussen 1567 en 1648 vele drukken verschenen. In het boekje zijn zo'n 100 platen opgenomen, meest gezichten op steden in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, zogenaamde stadsprofielen of zijaanzichten, die volgens het voorwoord gemaakt zijn door Pieter van den Keere. Later verschenen nog enkele herdrukken van dit werk, waarin soms weer nieuwe profielen zijn opgenomen. In totaal komen we op een aantal van 52 verschillende profielen van Noord-Nederlandse steden. Bij nadere bestudering blijkt dat al deze stadsgezichten, met uitzondering van een opnieuw gegraveerde kaart van Arnhem, kopieën zijn van andere exemplaren. In dit artikel zal nader op dit kopiëren worden ingegaan.

Inleiding

In 1613, het jaar dat de eerste Guicciardini-uitgave met gravures van stadsprofielen verscheen, waren nog maar weinig afbeeldingen van steden bekend. Slechts in het stedenboek *Civitates orbis terrarum* van Georg Braun en Frans Hogenberg en in de folio-uitgaven van Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi [...]* kwamen stadplattegronden en soms ook stadsprofielen voor. Daarnaast was het in het begin van de 17de eeuw een gewoonte geworden om land- en provinciekaarten te voorzien van decoratieve randen waarop de belangrijkste steden uit het gebied in profiel werden afgebeeld. Voorbeelden hiervan zijn de kaarten van de Zeventien Verenigde Nederlanden door Pieter van den Keere (1607) en Willem Jansz. Blaeu (1608), van Holland door Willem Jansz. Blaeu (1604, 1608), Jodocus Hondius (1607) en Pieter van den Keere (1610), van Friesland door Pieter van den Keere (1610) en van Gelderland door Johannes Janssonius en Jodocus Hondius (circa 1612). Sinds het verschijnen van het zesde deel van G. Schilders *Monumenta Cartographica Neerlandica* zijn deze zeldzame kaarten thans voor iedereen toegankelijk,¹ terwijl de stadsprofielen uit de oblong-uitgaven alle staan afgebeeld in het onlangs verschenen werk *Guicciardini Illustratus*.²

Veel origineels is op al deze kaarten niet te ontdekken. Braun en Hogenberg gebruikten veelvuldig de stadplattegronden van Jacob van Deventer, de afbeeldingen in de Guicciardini-uitgaven tonen op hun beurt grote gelijkenis met die van Braun en Hogenberg en ook Blaeu verrichtte weinig zelfstandig onderzoek voor zijn profielen die op de decoratieve randen voorkomen,

maar maakte gebruik van de afbeeldingen van anderen, zoals die van Pieter Bast. Over enige tijd hoop ik in *Caert-Thresoor* een artikel te publiceren waarin zal worden nagegaan welke de basiskaarten zijn van de in de eerste jaren van de 17de eeuw gemaakte stadsprofielen van verschillende Noord-Nederlandse steden. In dit artikel beperk ik mij tot de 52 profielen in de oblong-uitgaven van Guicciardini.

De stadsprofielen die Van den Keere kopieerde

Wanneer we de verschillende stadsprofielen in de oblong-uitgaven vergelijken met die van oudere uitgaven, ontdekken we dat Van den Keere geen enkel origineel werk verricht heeft. Alle afbeeldingen hebben wel een ouder voorbeeld. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Van den Keere in de eerste plaats de verschillende profielen zou gebruiken, die hij zelf in 1607 maakte voor de randen van zowel zijn grote wandkaart als zijn 'gewone kaart' van de Zeventien Verenigde Nederlanden (Schilder VI, map 51). De afbeeldingen hierop komen echter zo weinig met de werkelijkheid overeen, dat hij hier maar van moet hebben afgezien. Daarnaast waren fraaie stadsprofielen aanwezig in de stedenatlas van Braun en Hogenberg, zoals die van Brouwershaven, Gorinchem, 's-Hertogenbosch, Kampen, Maastricht, Amersfoort, Dordrecht, Gouda, Groningen, Harderwijk, Nijmegen en Rotterdam. Slechts de afbeeldingen van de vijf eerstgenoemde steden werden door Van den Keere gekopieerd, die van Amersfoort werd later door een andere graveur gebruikt, terwijl van de laatste zes steden betere afbeeldingen voorkomen op de decoratieve randen van diverse kaarten. Blijkbaar werden de profielen van Braun en Hogenberg alleen gebruikt als geen andere exemplaren voorhanden waren.

J. Augusteijn (1932) is gepensioneerd wiskundeleraar. Tot zijn grote hobby's behoort de studie naar de geschiedenis van de kartografie. Hij publiceerde eerder over kaarten in bijbels en over stadplattegronden.

1. Allereerst benutte Van den Keere Blaeus grote wandkaart in zes bladen van de Zeventien Verenigde Nederlanden uit 1608 (Schilder I, blz. 110-122), waarop pro-

1. Deventer op de kaart in de oblong-uitgave van Guicciardini en op de grote wandkaart van Blaeu uit 1608. Op beide kaarten staan nog bouwwerken die tijdens het beleg door de toen nog Staatse Renneberg in 1578 vernield werden, zoals de spits van de Noordenbergtoren, de molens op de nabijgelegen Molenberg en de paalbrug aan de noordkant van de stad; deze brug was in 1599 vervangen door een schipbrug die zo'n 500 meter meer stroomopwaarts gebouwd werd.

fielen van Amsterdam, Deventer, Dordrecht, Groningen, het Hof van Holland, Leeuwarden, Middelburg, Nijmegen, Utrecht en Zutphen voorkomen. Met uitzondering van Amsterdam lijken de negen andere afbeeldingen in de oblong-uitgave sprekend op deze profielen. Dit betreft vooral de weergave van de voorgrond. Zo zien we bij Deventer op beide kaarten de veel te noordelijk getekende brug, de vele molens en de spits van de Noordenbergtoren die alle bij het beleg door Renneberg in 1578 verwoest werden (zie afbeelding 1), bij Dordrecht lijken de vier schepen op de Oude Maas op beide profielen sprekend op elkaar, bij Groningen betreft dit de zandheuvel, de omheiningen en de bosschages, bij het Hof van Holland de optocht langs de Korte Vijverberg die door een bruggetje verbonden is met wat thans 'het torentje van de minister-president' heet, bij Leeuwarden de bochtige weg, de boerderijen en het bleekveld, bij Middelburg de vijf repen weiland aan de linkerzijde van het kanaal, bij Nijmegen de muur en de bebouwing tussen de Veerpoort en het Valkhof die meer overeenkomen met de weergave op de kaart van Blaeu dan met die van Braun en Hogenberg, bij Utrecht de weergave van de huizen langs de Leidsche Vaart en bij Zutphen de kraan en het schipbruggetje met de vissers.

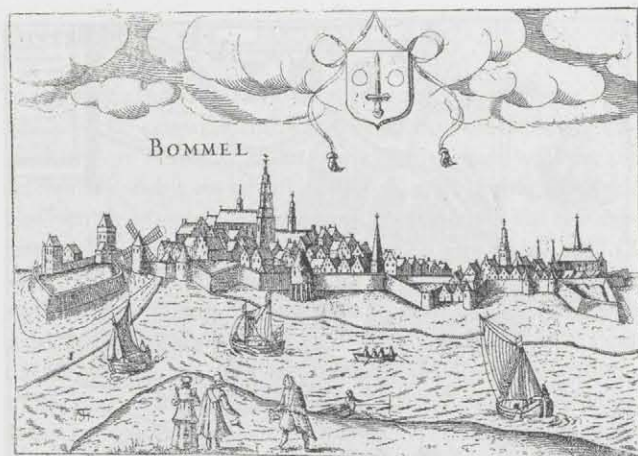
2. De afbeeldingen van Amsterdam en de andere Hol-

landse steden – met uitzondering van Dordrecht en het Hof van Holland – werden overgenomen van de kaart van Holland van Van den Keere (Schilder VI, map 71), die een overduidelijke kopie is van Blaeus kaart van Holland uit 1608 (Schilder VI, map 70). Het betreft de steden Alkmaar, Amsterdam, Brielle, Delft, Enkhuizen, Gouda, Haarlem, Hoorn, Leiden en Rotterdam. Bij Amsterdam zijn niet alleen galg en rad op de noordelijke IJ-oever getekend, maar ook het in 1611 voltooid beursgebouw en bij Gouda komt er zelfs rook uit de schoorsteen van het huis dat op beide kaarten op dezelfde plaats getekend is (zie afbeelding 2).

3. De Gelderse steden werden, zij het met minder voorgrond, overgenomen van de nogal slordige decoratieve randen die de provinciekaart van Johannes Janssonius en Jodocus Hondius uit circa 1612 omringen (Schilder VI, map 66). Het betreft de steden Arnhem, Harderwijk, Roermond, Tiel, Venlo en Zaltbommel. Het slordige profiel van Nijmegen met de veel te groot getekende haven die in 1602 aan de westkant van de stad was aangelegd, evenals het profiel van Zutphen werden niet gekopieerd, omdat deze reeds overgenomen waren van de grote wandkaart van Blaeu. De kaart van Arnhem lijkt nergens op, reden waarom deze al spoedig tot tweemaal toe vervangen werd door een beter exemplaar;³ Janssonius had immers zijn uitgeverij in deze

2. Gouda op de kaart in de oblong-uitgave van Guicciardini en op de kaart van Holland uit 1610 van Pieter van den Keere. Zelfs de rook uit de schoorsteen van het gebouw in de buurt van het afgebroken kasteel is op beide kaarten gelijk.

3. Zaltbommel op de kaart in de oblong-uitgave van Guicciardini en op de kaart van Gelderland van Hondius en Janssonius uit circa 1612 van Claes Jansz. Visscher. Op beide kaarten staat vooral het westelijk stadsdeel verkeerd afgebeeld.

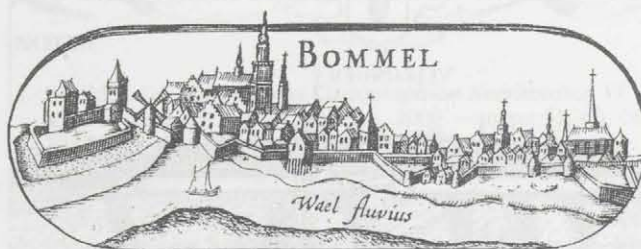
stad en kon zich zodoende geen fouten veroorloven bij het afbeelden van Arnhem. De zeebruggen op de kaart van Harderwijk lijken meer op die van de kaart van Janssonius en Hondius dan op die van Braun en Hogenberg. Bij Zaltbommel valt het hoogteverschil op tussen de omgeving van de Sint-Maartenskerk en het westelijk stadsdeel (zie afbeelding 3).

4. Het profiel van Franeker werd ontleend aan de randversiering van de kaart van Friesland die Van den Keere in 1610 graveerde naar een origineel van Pieter Bast (Schilder VI, map 63), terwijl in de Guicciardini-uitgave die in 1617 bij Abraham van Herwijck te Utrecht verscheen een afbeelding van Harlingen is opgenomen die een kopie is van een profiel dat wordt toegeschreven aan Robert de Baudois; een exemplaar van dit profiel is aanwezig in de Universiteitsbibliotheek Leiden (Coll. BN P 43 N 73).

5. Afbeeldingen van de steden Brouwershaven, Gorinchem, 's-Hertogenbosch, Kampen en Maastricht kwamen niet op de bovengenoemde kaarten voor. De profielen hiervan werden overgenomen van de profielen, die in het stedenboek van Braun en Hogenberg voorkomen (zie afbeelding 4).

De stadsplattegronden die Van den Keere vervoemde tot stadsprofielen

Van diverse andere steden waren in 1613 slechts afbeeldingen in vogelvlucht bekend en nog geen zij aanzich-

ten. Door in gedachten een lager standpunt in te nemen was het voor Van den Keere geen probleem toch een profiel van zo'n stad te maken. Als voorbeelden werden de stadsplattegronden genomen die voorkomen in de folio-uitgaven van Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* [...] en in de stedenatlas van Braun en Hogenberg.

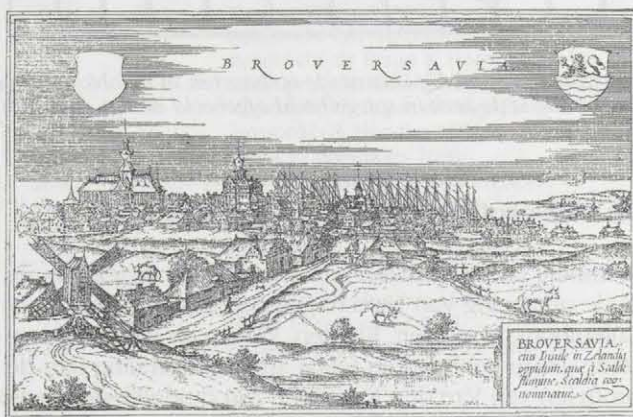
6. Van de vogelvluchtkaarten van Guicciardini werden op deze manier profielen gemaakt van Arnemuiden (zelfs de schepen lijken op elkaar), Bergen op Zoom, Geertruidenberg, Grave, Helmond, Schoonhoven, Sluis (met zijn merkwaardig scheve stand), Veere, Vlissingen (zie afbeelding 5) en Zwolle.

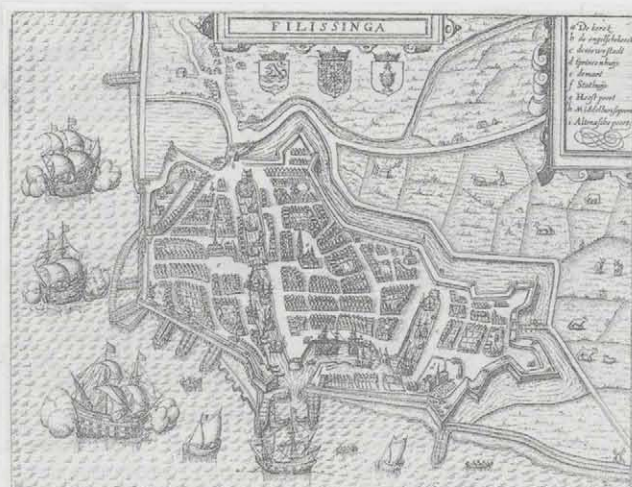
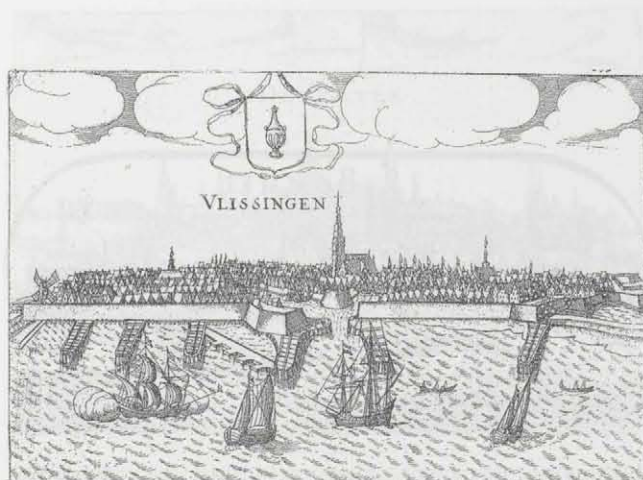
7. Omdat de plattegronden van de Friese steden IJlst, Sloten en Sneek niet in eerdere edities van Guicciardini's werk voorkwamen, werden de profielen van deze steden gemaakt naar aanleiding van de vogelvluchtkaarten uit de atlas van Braun en Hogenberg (zie afbeelding 6). Hoewel de weergaven van de steden Bergen op Zoom, Sluis en Zwolle in de werken van Braun & Hogenberg en Guicciardini bijna identiek zijn, is uit details op te maken dat deze van de folio-uitgaven van Guicciardini zijn overgenomen.

8. Latere uitgaven van de oblong-edities bevatten een profiel van Breda. Ook dit is getekend naar aanleiding van een gedrukte vogelvluchtkaart die omstreeks 1615 gemaakt werd door een tot nu toe onbekende kaartenmaker, waarvan een exemplaar aanwezig is in het gemeentearchief te Breda.

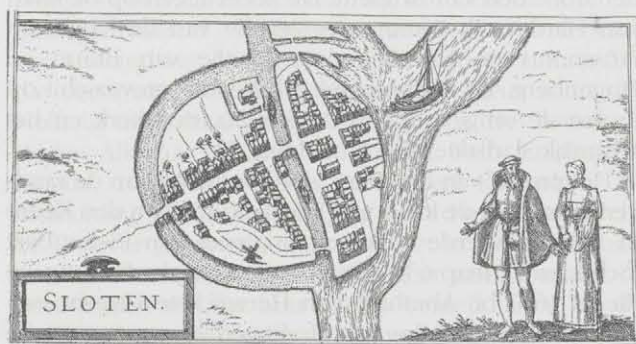

4. Brouwershaven op de kaart in de oblong-uitgave van Guicciardini en op de kaart van Braun en Hogenberg uit 1572.

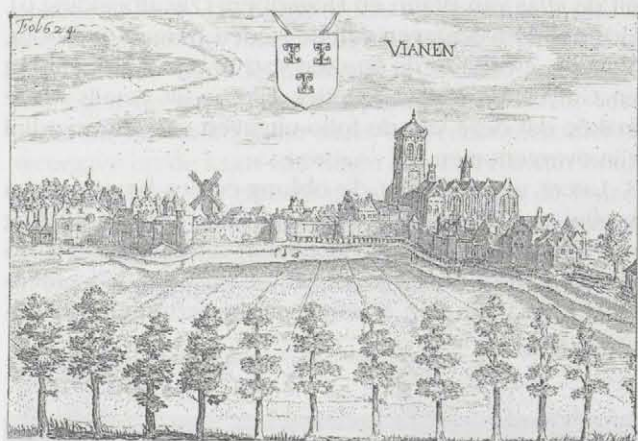

5. Vlissingen op de kaart in de oblong-uitgave van Guicciardini en op de kaart in de folio-uitgave van Guicciardini uit 1582. De tekenaar heeft in gedachten een lager standpunt ingenomen. Zelfs de havenhoofden lijken sprekend op elkaar.

6. Sloten op de kaart in de oblong-uitgave van Guicciardini en op de kaart van Braun en Hogenberg uit 1588. De tekenaar heeft in gedachten een lager standpunt ingenomen.

7. Vianen en Wijk bij Duurstede op kaarten in de oblong-uitgave van Guicciardini. Vianen mist zijn vierkante vorm en bij Wijk bij Duurstede is de kerk in spiegelbeeld afgebeeld en ligt de molen veel te ver van de rivier.

De stadsprofielen van een onbekende graveur

9. Enkele latere drukken bevatten ook profielen van de in de omgeving van Utrecht gelegen steden Amersfoort, Culemborg, Montfoort, Rhenen, Vianen en Wijk bij Duurstede. Deze hebben een totaal andere uitstraling dan de profielen van Van den Keere. Ze zijn duidelijk door een andere graveur gemaakt. Het profiel van Amersfoort is een kopie van het stadsprofiel van Braun en Hogen-

berg. De andere vijf afbeeldingen komen totaal niet met de werkelijkheid overeen: Culemborg is weergegeven als een erg klein boerenstadje bij een groot kasteel, Vianen mist zijn vierkante vorm en bij Montfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede is de kerk in spiegelbeeld getekend, waarbij de molen 'van Ruysdael' op de laatste kaart ver van de rivier ligt, terwijl deze in werkelijkheid op de dijk langs de rivier behoort te staan.

Overzicht

In onderstaand overzicht worden achtereenvolgens aangegeven de paginanummers die op de verschillende afbeeldingen vermeld staan, de richting van waaruit de stad getekend is en de afbeelding die gekopieerd werd. Het betreft afbeeldingen die voorkomen in de vijf oblong-uitgaven van Guicciardini uit de jaren 1613, 1616, 1617 (2 keer) en 1641 (die in *Guicciardini Illustratus* vermeld staan onder de nummers 13, 14, 15, 16 en 21) en in het werk *Nederlantsche Republycke* van Jean François le Petit dat in 1615 werd uitgegeven door Jan Jansz. te Arnhem. In al deze uitgaven komen, met uitzondering van *Nederlantsche Republycke*, ook profielen van Zuid-Nederlandse steden voor. In het werk van Le Petit staat bij de steden

Bergen op Zoom, Breda, Grave en Sluis de opmerking: 'Steden en dorpen geleghen buyten de acht vereenichde Nederlandsche provincien, staende nietemin onder 't ghebied van de Heeren Generale Staten der selver'.

NOTEN

1. Schilder, G., *Monumenta Cartographica Neerlandica VI*. – Alphen aan den Rijn : Canaletto, 2000. – maps 51, 63, 66, 70, 71.
2. Deys, H. [et al.], *Guicciardini Illustratus: De kaartprenten in Lodovico Guicciardini's 'Beschrijving van de Nederlanden'*. – 't Goy-Houten : HES, 2001.
3. Idem, p. 24 en Arnhem-3, -4.1, -4.2 en Zeeuw, A. de, *Een zeldzame kaart van Gelderland met decoratieve randen, uitgegeven door Johannes Janssonius en Jodocus Hondius*. – In: *Caert-Thresoor* 17.4 (1998): blz. 89.

Nr. in <i>Guicc. ill.</i>	Frans 1613	Petit 1615	Lat. 1616	Ned J. 1617	Ned H. 1617	Frans 1641	gezien vanuit het	afgeleid van
Alkmaar	333	116	299	417	417	333	no	Kaerius Holland 1610
** Amersfoort	—	—	336	496	496	—	nw	Braun & Hogenberg 1588
Amsterdam	314	97	284	391	391	314	n	Kaerius Holland 1610
Arnhem	410	182	363	535	535	410	z	Guicciardini 1609
Bergen op Zoom	234	41	214	239	239	234	z	Janssonius & Hondius 1612
Breda	174	275	163	174	174	174	z	zijaanzicht van Guicciardini 1582
Brielle	—	278	187	178	178	—	w	zijaanzicht oudste gedrukte plattegrond
* Brouwershaven	363	135	320	463	463	363	o	Kaerius Holland 1610
** Culemborg	(59)	188	350	513	513	—	no	Braun & Hogenberg 1572
Delft	—	—	343	—	f 266	—	n	nieuw geëst, veel fantasie
Deventer	302	87	277	376	376	302	zw	Kaerius Holland 1610
Dordrecht	249	247	232	276	276	249	zw	Blaeu 17 provincies 1608
Enkhuizen	292	77	270	359	359	292	nw	Blaeu 17 provincies 1608
Franeke	327	109	295	410	410	327	z	Kaerius Holland 1610
Geertruidenberg	269	233	249	302	302	269	n	Kaerius Friesland 1610
Gorinchem	347	141	309	436	436	347	n	zijaanzicht van Guicciardini 1609
Gouda	341	125	305	429	429	341	z	Braun & Hogenberg 1572
Grave	323	103	291	407	407	323	zo	Kaerius Holland 1610
Groningen	195	282	180	197	197	195	no	zijaanzicht van Guicciardini 1609
Haarlem	273	263	255	313	313	273	z	Blaeu 17 provincies 1608
* Harderwijk	296	82	273	365	365	296	n	Kaerius Holland 1610
*** Harlingen	(23)	53	218	—	—	—	nw	Janssonius & Hondius 1612
Helmond	—	—	—	—	f 309	—	n	stadsprofiel van Robert de Baudois
's-Hertogenbosch	193	—	178	195	195	193	o	zijaanzicht van Guicciardini 1609
Hof van Holland	164	—	155	163	163	164	w	Braun & Hogenberg 1572
Hoorn	352	144	312	443	443	352	no	Blaeu 17 provincies 1608
* IJlst	330	112	297	413	413	330	z	Kaerius Holland 1610
Kampen	(36)	241	253	308	308	—	zw	zijaanzicht als Braun & Hogenberg 1588
Leeuwarden	253	250	236	281	281	253	no	Braun & Hogenberg 1575
Leiden	266	228	247	295	295	266	z	Blaeu 17 provincies 1608
Maastricht	308	92	280	382	382	308	z	Kaerius Holland 1610
Middelburg	181	—	169	183	183	181	o	Braun & Hogenberg 1575
** Montfoort	398	172	354	517	517	398	zo	Blaeu 17 provincies 1608
Nijmegen	—	—	338	498	498	—	nw	nieuw geëst, veel fantasie
* Rhenen	223	37	206	227	227	223	n	Blaeu 17 provincies 1608
Roermond	—	—	334	495	495	—	z	nieuw geëst, veel fantasie
Rotterdam	228	44	210	232	232	228	w	Janssonius & Hondius 1612
Schoonhoven	344	131	307	432	432	344	zo	Kaerius Holland 1610
* Sloten	338	137	302	424	424	338	z	zijaanzicht van Guicciardini 1582
Sluis	(36)	241	253	308	308	—	z	zijaanzicht als Braun & Hogenberg 1588
* Sneek	453	290	(389)	584	584	453	w	zijaanzicht van Guicciardini 1582
* Tiel	(35)	239	251	305	305	—	zw	zijaanzicht als Braun & Hogenberg 1588
Utrecht	(24)	56	219	—	—	—	z	Janssonius & Hondius 1612
Veere	372	205	326	481	481	(371)	zw	Blaeu 17 provincies 1608
* Venlo	407	176	357	531	531	407	z	zijaanzicht van Guicciardini 1609
*** Vianen	(27)	46	230	262	262	—	o	Janssonius & Hondius 1612
Vlissingen	—	—	—	—	f 624	—	z	nieuw geëst, veel fantasie
** Wijk bij Duurstede	403	179	359	525	525	403	z	zijaanzicht van Guicciardini 1582
Zaltbommel	—	—	332	492	492	—	w	nieuw geëst, veel fantasie
Zutphen	238	58	221	243	243	238	n	Janssonius & Hondius 1612
Zwolle	231	197	212	235	235	231	w	Blaeu 17 provincies 1608
	251	253	234	279	279	251	w	zijaanzicht van Guicciardini 1582

* later met blanco keerzijde soms bijgebonden in de uitgave van 1613; al wel vermeld in het voorwoord

** gemaakt door een andere graveur

*** komen alleen voor in de uitgave van Abraham van Herwijck uit 1617

SUMMARY

Fifty-two profiles of towns in the Northern Netherlands

Besides the well-known folio editions of Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* [...] (see Henk Deys et al., 2001), in 1613 there appeared an oblong edition by the Arnhem publisher Johannes Janssonius. In this book about a hundred profiles had been inserted, including fifty-two views of towns in the Northern Netherlands, which were engraved by Pieter van den Keere, all being copies of older views.

Nine views were copied from the borders of the large wall-map of the Netherlands by Willem Jansz. Blaeu of 1608, ten from the borders of the map of Holland by Pieter van der Keere of 1610, six from the borders of the map of Gelderland by Johannes Janssonius and Jodocus Hondius of about 1612, and five from the town-book by Georg Braun and Frans Hogenberg. The Frisian towns of Franeker and Harlingen were respectively copied from the border of the map of Friesland of 1610 by Pieter van den Keere and from a profile by Robert de Baudois respectively.

Of the other towns only bird's-eye views exist. It appears that the profiles were constructed from these views by taking an imaginary lower view-point. In this way ten profiles were engraved from the plans in the folio editions of Guicciardini and three from the plans in the town-book by Braun and Hogenberg. The profile of Breda was composed in the same way from its oldest town plan.

Lastly, there are six representations of towns in the neighbourhood of Utrecht which were made by an unknown engraver. The profile of Amersfoort is a copy of the view by Braun and Hogenberg, while the representations of the other five towns are for the greater part imaginary.

In the large diagram are successively noted the page numbers of the views in the various editions, the direction from where the town was drawn, and the map which served as a model for the view.

IMAGO MUNDI

The International Journal for
the History of Cartography

IMAGO MUNDI is the only international scholarly journal solely concerned with the study of early maps in all its aspects. The illustrated articles, in English with trilingual abstracts, deal with all facets of the history and interpretation of maps and mapmaking in any part of the world, at any period.

Each annual volume includes:

- Articles
- Bibliography
- Reports, notices and obituaries
- Book reviews
- Chronicle

IMAGO MUNDI is published each summer.

The cost of the annual volumes is as follows:

Vols 43 (1991) onwards	£30 (US\$60)
Vols 27-42	£25 (US\$50)

Prices are inclusive of surface postage.

For further details see:

<http://ihr.sas.ac.uk/maps/imago.html>

To order send £30 (US\$60) to: IMAGO MUNDI, c/o The Map Library, The British Library, 96 Euston Road, St Pancras, London NW1 2DB, United Kingdom.

Uw speciale adres voor:

ORIGINELE 16e - 19e eeuwse

Postbus 118
5900 AC Venlo
Tel. 077-3519000
Fax 077-3544602
E-mail: stapper@plex.nl
www.stappervenlo.nl

- stads- en dorpsgezichten van geheel Nederland
- landkaarten en streekkaarten van Nederland, Duitsland, België, etc. en buiten Europa
- Wereldkaarten en zeekaarten
- Atlassen en zeldzame boeken
- relatiegeschenken moderne kunst, decoratieve grafiek

Alleen na telefonische afspraak: 077-3519000

'Landkaarten in stukjes om kinderen al spelende de aardrijkskunde te leren'

Het lijkt zo'n eenvoudig idee: kinderen aardrijkskunde laten leren met een puzzel, maar wie bedacht dat en wanneer? Hoe snel werd het idee overgenomen door anderen en in andere landen? Hoe werden aardrijkskundige puzzels gemaakt en wat waren de verbeteringen die in de loop der tijd werden aangebracht? Een overzicht van bijna 250 jaar geschiedenis van de 'legkaart' in West-Europa.

John Spilsbury of Covens & Mortier?

Volgens Linda Hannas (1972) zijn legpuzzels uitgevonden door John Spilsbury. In *Mortimer's Universal Directory* van 1763 wordt hij vermeld als een 'London engraver and dissector of maps on wood [...]'. Hij was vanaf 1753 in de leer geweest bij Thomas Jefferys graveur, kaartverkoper en Koninklijk Geograaf te Londen. Rond 1760 opende John zijn eigen zaak in Russell Court als graveur, kaartenmaker en kaartverkoper. Hij verkocht kaarten, prenten, verzaagde kaarten, zakdoeken met kaartopdruk, schrijfbehoeften en boeken (Shefrin, 1999).

Halverwege de 18de eeuw was kennis van de geografie voor Europa's hogere kringen erg belangrijk. Dat werd mede veroorzaakt door de toenemende mogelijkheden om te reizen. Kaartlezen werd een vaardigheid, die kinderen al jong moesten leren. Er waren voor hen speelkaarten met delen van landkaarten en ganzenbordspellen met een landkaart als speelbord. Kinderen werd ook geleerd zelf een (verzonnen) kaart te tekenen. Thomas Jefferys had in 1759 een geografisch ganzenbord gepubliceerd, dat John Spilsbury zich vast nog herinnerde toen hij zijn eigen bedrijf midden in de wijk met kinderboekenuitgevers vestigde.

Op een 'trade card' uit circa 1763 biedt hij minstens 28 verschillende 'Dissected Maps' aan. In een spanen doos kostten ze tien shilling en zes pence, in een degelijk mahonie- of eiken kistje twaalf shilling. Zonder het kaartgedeelte van de zee was de prijs (in een spanen doos) slechts zeven shilling en zes pence. Spilsbury plakte zijn kaarten namelijk op dik mahoniehout, wat duur was. Spilsbury's commerciële inzicht blijkt uit het gegeven dat de legpuzzel van Engeland en Ierland in een spanen doos één pond en één shilling moest opbrengen, dubbel zo veel als de puzzels van andere landen.

De mogelijkheid is geopperd dat Lady Charlotte Finch (Tyler, 2000), gouvernante van prins George IV (1762-1830), de legkaart rond 1765 uitvond. Het is echter zeker dat John Spilsbury in Londen al in 1763, en moge-

1. Nieuwe Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, uitgegeven bij Mortier, Covens & Zoon en Ten Brinke te Amsterdam 1816, 31 x 24 centimeter, gezaagd in 71 stukken met vele 'oortjes'.

lijk een jaar eerder, dit nieuwe didactische speelgoed verkocht.

Bij Christies in Londen is op 5 juni 2000 een set van vijftien legkaarten in een mahoniehouten kabinetje verkocht voor 48.000 pond, waarvan er een aantal van Spilsbury komt, maar ook een aantal zelf was getekend en verzaagd.

We weten veel van de Engelse puzzels, omdat volgens de Engelse wet de uitgever van kaarten zijn naam en het jaartal op al zijn producten moest zetten. Dat was in Nederland helaas niet het geval. De oudste legpuzzels, die in Nederland zijn gevonden, hebben alle kaarten van Covens & Mortier, meestal gekopieerd naar kaarten

Drs. G.H. Bekkering (1945) studeerde biologie in Utrecht en is momenteel verbonden aan de opleiding voor fysiotherapeuten van de Saxion Hogeschool Enschede. Sinds 1985 doet hij onderzoek naar de geschiedenis van de legpuzzel op het Europese vasteland.

van de Franse geograaf Guillaume de l'Isle (Van der Krogt, 1992), maar nergens is een datum te vinden en hun eikenhouten kistjes hebben nooit een label waar iets anders dan de naam van het land op staat. Het is bekend dat Covens & Mortier vanaf circa 1700 tot 1830 zeer veel opvoedkundige kaartspelen hebben verkocht, waaronder ook een geografisch kaartspel. Hun oudste advertentie voor legkaarten c.q. verzaagde kaarten staat echter pas in de *Amsterdamsche Courant* van 29 mei 1784:

'By C. Mortier en J. Covens en Zoon, Boek- en Landkaartverkoopers op den Vijgendam, te Amsterdam, [...] zijn ook te bekoomen allerlei Geografische Landkaarten in Stukjes, om op een gemakkelijke vermaakelijke wijze de Kinderen al spelende de Aardrijkskunde te leeren, en daardoor in korten tyd kundig te worden in deeze zo nuttige Weetenschap [...]' (Van der Krogt, 1985, nr. 1541).

Hoewel de kaarten van De l'Isle toen duidelijk verouderd waren (Alaska en grote delen van Australië ontbreken) en de waarde van verouderde kaarten voor het onderwijs in de hogere kringen twijfelachtig is, is hiermee het bewijs nog niet geleverd dat Covens & Mortier deze puzzels al vóór Spilsbury op de markt brachten. In de 18de eeuw waren internationale contacten tussen kaartenmakers heel gewoon. Iedere kaartenmaker kan dus het idee van de legpuzzel overgenomen hebben van een vakbroeder.

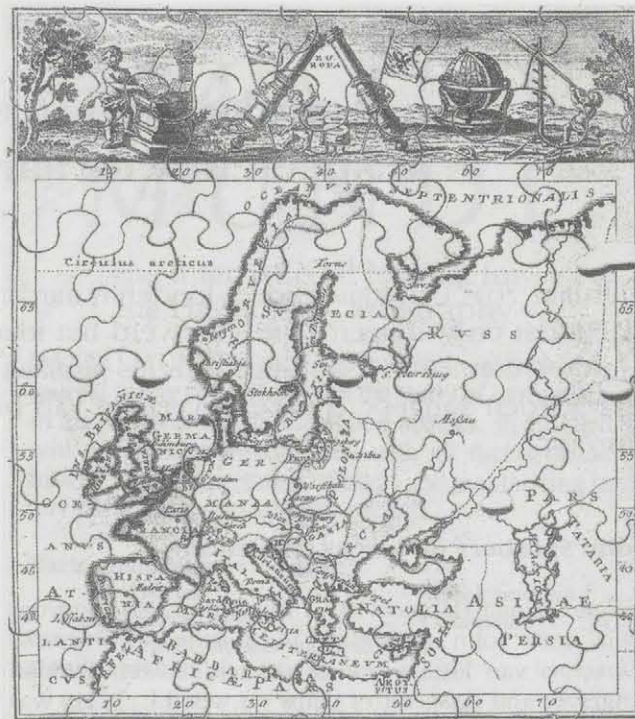
John Spilsbury overleed op 3 april 1769, nog geen dertig jaar oud. Zijn weduwe Sarah zette de zaak voort met Johns partner Harry Ashby, met wie ze twee jaar later trouwde. Er zijn geen bewijzen dat Ashby ooit landkaarten verzaagde. In 1772 namen Woodman & Mutlow het pand in Russel Court over. Zij produceerden wat legpuzzels met kaarten van Robert Sayer.

Het idee van legpuzzels was echter kennelijk aangeslagen bij andere Engelse kaartenmakers. In de 18de eeuw zijn landkaarten verreweg het belangrijkste onderwerp op (leg)puzzels. Het duurde tot minstens 1780 voor er andere prenten verzaagd werden, 'vooral voor het plezier' (Hannas, 1972). Tot die tijd waren binnen Europa alle legpuzzels geografisch van aard. Ná 1780 daalde het aandeel geografische puzzels in Nederland tot om en nabij de tachtig procent, terwijl in het laat-18de-eeuwse Engeland ongeveer de helft van de puzzels een kaart vertoonde (Bekkering, 1988).

Vroege Europese geografische legpuzzels

In Frankrijk werden er vanaf circa 1780 legkaarten geproduceerd (Hannas, 1972, blz. 72). Zij noemt een kaart van Europa uit 1786 en een kaart van Frankrijk van 1788, gegraveerd door Janvier en uitgegeven in Parijs door Lattré, beide met grote stukken. Mogelijk waren legkaarten vroeg in de 19de eeuw in Frankrijk nog niet zo bekend. George Bernhard Depping moest in zijn boek *Les Soirées d'Hivers* (Parijs, 1807) kennelijk uitleggen wat legpuzzels waren. Hij schreef: 'avoit des cartes collées sur du bois, et découpées en provinces ou en départements, telles qu'on les vends depuis quelques temps'.

Vroege Duitse geografische puzzels zijn te vinden in *Catel's Cabinet* en in *Bestelmeier's Magazine* (Slocum & Gebhart, 1997). In *Bestelmeier's Magazin* van 1785

2. Duitse puzzel uit circa 1780, 20 x 18 centimeter, 36 stukken, gezaagd in stroken met vele 'ogen'

staan '15 verschillende kaarten van Europa met de huidige grenzen. Elke kaart is op hout geplakt, gekleurd en verzaagd. In een kistje 45 kr'. In hetzelfde tijdschrift worden legkaarten van Nederland (en andere landen) aangeboden 'in een klein kistje voor 34 kr'. De afbeelding bij deze puzzels doet vermoeden dat het in Nederland geproduceerde puzzels betreft, ze lijken in ieder geval sterk op de legkaarten die Covens & Mortier rond die tijd produceerden.

In sommige catalogi van Catel en Bestelmeier worden de verzaagde kaarten direct na de onverzaagde kaarten genoemd en vermeld als '[...] van dezelfde kaart [...]'. Dit doet vermoeden dat het belangrijk werd gevonden om een recente kaart te hebben voor het aardrijkskundeonderwijs en zou een argument kunnen zijn om aan te nemen dat de legkaarten van Covens & Mortier met kaarten van De l'Isle al vóór 1760 zijn geproduceerd.

In *Catel's Kunst-Cabinet* van 1790 staat een precieze omschrijving op pagina 54: 'Geografische spellen zijn landkaarten van Homann en Schreiber die in 49 of 25 stukken zijn gesneden, op karton geplakt en in een kartonnen foudraal, met een gedrukte beschrijving van het spel. Het wordt ongeveer gespeeld als dominospel en helpt zeer goed om de jeugd de juiste ligging van de landen te leren kennen. De groten kosten 16 Gr. En de kleine 8 Gr.'.

Vervaardiging van de legkaart

Volgens Joseph Collier, in zijn boek *The Parent's and Guardian's Directory, and the youth's Guide, in the Choice of a Profession or Trade* uit 1761, was het beroep van speelgoedmaker erg laag ingedeeld. 'Daar het meeste kinderspeelgoed wordt geïmporteerd uit Holland [...]. Wordt er alleen heel gewoon speelgoed gemaakt door arme mensen, die zo slecht betaald wor-

3. *Atlas Patience*, etiket van een Franse puzzel, circa 1840.

den, dat ze nauwelijks hun familie kunnen onderhouden' (Hannas, 1972, blz. 54).

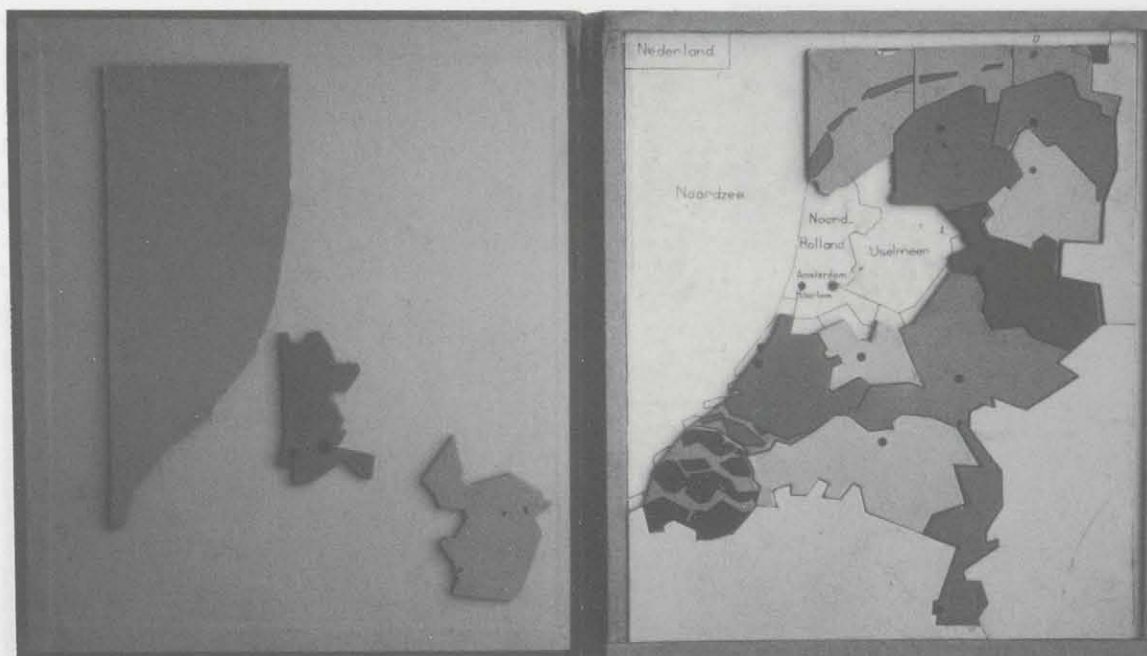
Engelse landkaarten werden meestal verzaagd op relatief dik hardhout, bij voorkeur mahonie of eiken. Dat was duur, zodat het verkopen van legkaarten 'zonder de zeeën' echt scheelde in de prijs. In Engeland kon men tot ver in de 20ste eeuw nog handgezaagde puzzels kopen ('Victory puzzles'). De oudste legkaarten hadden geen interlocking stukjes, maar rond 1780 werden vaak de boven- en onderrand interlocking gezaagd. In de 19de eeuw gewoonlijk de gehele rand, zodat de puzzel goed samenhangt.

In Nederland werd voor de legkaarten zeer dun hardhout gebruikt, meestal eiken, met een vel sierpapier aan de achterkant geplakt om kromtrekken tegen te gaan. Ook Covens & Mortier hebben pas later interlocking randstukjes toegevoegd. Legkaarten 'zonder de zeeën' zijn van hen niet bekend. In het begin van de 19de eeuw zaagde men in Nederland met veel ingedeukte zwaluwstaartjes per stukje (oortjes). Deze typisch Nederlandse manier van zagen is vaak overal te vinden waar geen landsgrenzen gevolgd worden, waardoor de puzzels goed samenhangen. Na 1850 komt deze zaagwijze niet meer voor.

In Frankrijk gebruikte men meestal naaldhout. Het papier dat op de achterkant van het hout is geplakt, werd meestal om de randen naar voren geplakt voordat de afbeelding voorop werd gelijmd. De standaard Franse manier van zagen was met een golflijn stroken zagen, waarna deze stroken met een ronde zwaluwstaart ('oogje') in stukjes werd verdeeld.

De weinige Duitse geografische puzzels, die ik gezien heb, zijn alle op naaldhout dat soms aan de achterkant beplakt is met een dun velletje strokarton. Ze zijn meestal met een doorlopende ogenlijn gezaagd, vaak zonder rekening te houden met politieke grenzen.

De legkaarten werden verkocht in op maat gemaakte eiken- of mahoniehouten kistjes met schuifdeksel. Het was goedkoper om de legkaarten in spanen dozen te verkopen. In Nederland werden in ieder geval alle legkaarten van Covens & Mortier in eikenhouten kistjes verkocht. Duitse legpuzzels werden veelal verkocht in platte naaldhouten kistjes met schuifdeksel, waar de puzzels plat in liggen. Ook kartonnen verpakkingen komen voor. Ik heb geen 18de-eeuwse Franse geografische puzzels gezien; de 19de-eeuwse Franse legkaarten blijken te zijn verkocht in setjes van drie in luxe kartonnen dozen.

4. *Moderne Aardrijkskunde*, 26 x 22 centimeter, 19 stukken gestanst in karton, circa 1934, Ten Brinke Uitgevers Maatschappij Arnhem.

19de-eeuwse legkaarten

Volgens Linda Hannas (1972, blz. 25) maakten legkaarten rond 1820 een derde deel uit van de totale Engelse legpuzzelproductie en rond 1840 en 1860 een vijfde.

Op het vasteland van Europa lijken alleen de groot-schalige aanpassingen van de landsgrenzen voor en na Waterloo tot een flink aantal legkaarten te hebben geleid. 1816 is een jaartal dat veel op legkaarten voorkomt. Ook de afsplitsing van België in 1839 leidde tot een vergrootte productie van legkaarten in Nederland. Rond 1850 werden er wat meer legkaarten gemaakt door bijvoorbeeld Maaskamp en Veltens uit Amsterdam. In het Duitse Neurenberg gebeurde dat door Fembo, Schneider & Wiegand en Campe. In Parijs was Logerot tamelijk productief. In zijn dozen met drie puzzels vinden we meestal Frankrijk met de provincies netjes uitgezaagd, maar de andere twee kaarten worden met de traditionele Franse golflijn gezaagd, dwars door de landsgrenzen. Sausine en Wenzel uit Wissenbourg zijn andere Franse producenten van legkaarten. In Engeland bleek Peacock het productiefst. Hij maakte vooral tweezijdige legpuzzels, meestal een landkaart van Engeland op één kant en een lijst van Engelse koningen en koninginnen op de andere kant. Rond 1880 werden er in Duitsland en Nederland legkaarten gezaagd uit zwaar geperst wit karton. 'Atlas géographique' en 'Jeu de Patience' of 'Atlas Patience' worden in de 19de eeuw gebruikelijke namen voor wat de Nederlanders legkaarten noemen. In Duitsland noemde men ze in de 19de eeuw 'Geografisches Geduldspiel' en in Engeland 'dissected map'.

Legkaarten in de 20ste eeuw

Rond de eeuwwisseling waren SALA uit Berlijn en Otto Mayer uit Ravensburg uitgever van kwalitatief hoogstaande spellen. Zij maakten legkaarten van karton, waarvoor speciale stansmallen werden ontworpen die

langs landsgrenzen uitstansten. Kümmerly & Frey uit Bern deden het goedkoper, door met een 'bordschaar' de op karton geplakte kaart in vierkante stukken te verdelen. Het andere alternatief was (en is nog steeds) om een kartonnen puzzel te stansen met 'gewone' stukjes zonder op grenzen te letten.

Nuss en Seyffardt, beiden uit Amsterdam, produceerden al vroeg in de 20ste eeuw legkaarten van triplex. Ze deden dit op de typisch Nederlandse manier: in een kartonnen map, waar de puzzel gemaakt in past. Deze manier van legpuzzels verpakken was rond 1820 ontwikkeld door de Amsterdammer Henke.

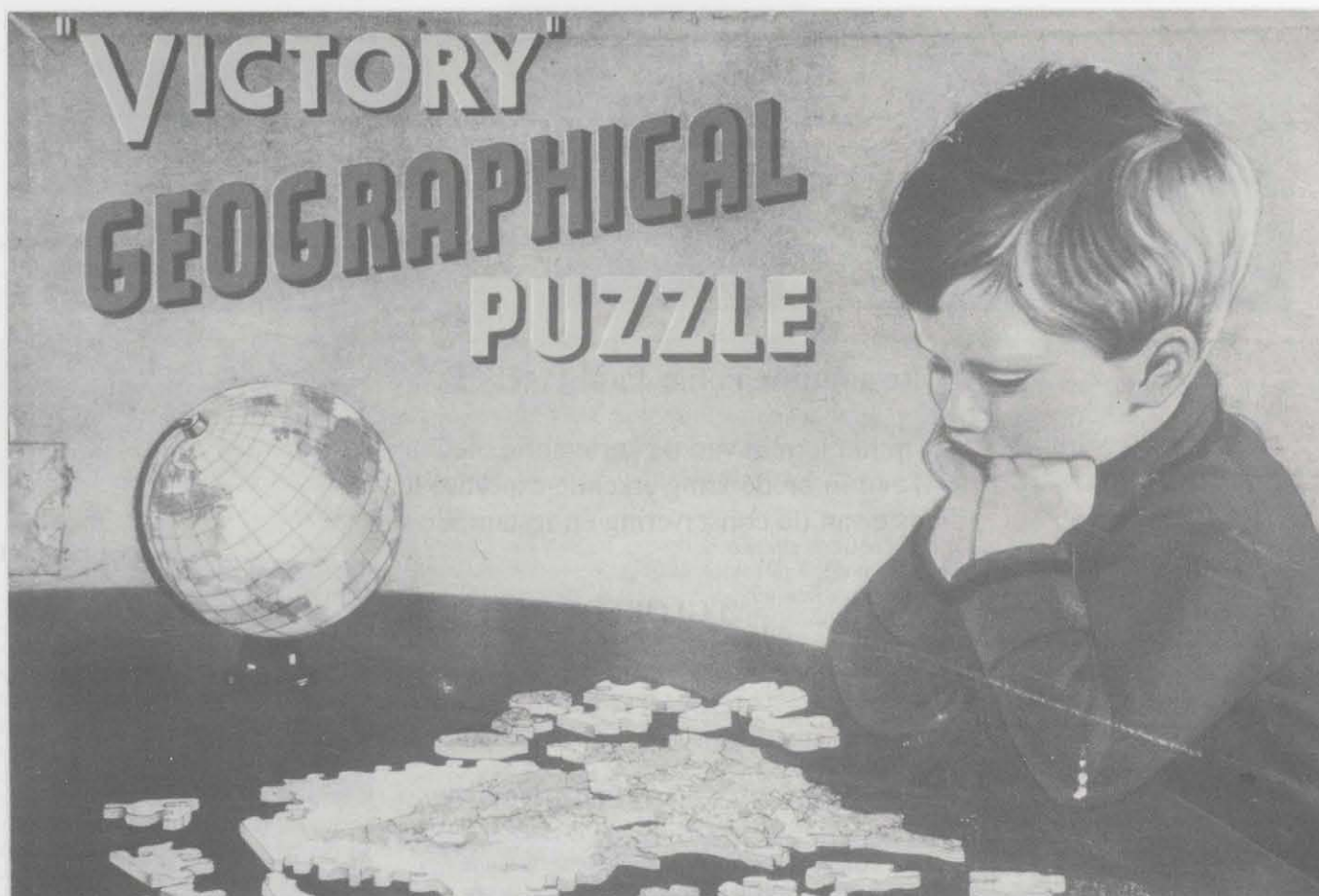
In de jaren '20 en '30 van de vorige eeuw verkochten 'late Perry and Co' in Amsterdam veel triplex legpuzzels. De puzzel werd met één lange ingewikkelde zaaglijn in twee stukken verdeeld, die daarna tot stukjes werden verzaagd. Bijzonder is dat ze voor hun legkaarten een duidelijk herkenbare manier van zagen hadden, die anders was dan in de legprenten (legpuzzels met een plaatje).

Voor gebruik op school werd bij de schoolatlas van Bos, Berends & Wolters kartonnen legkaarten in een map gemaakt door Ten Brinke uit Arnhem. Hierin waren de provincies langs de grenzen gestanst, maar wel met rechte lijnen. In de map was onder de provincies de provincienaam gedrukt. De meester had een veel groter exemplaar als demonstratiemodel vóór de klas.

Bij de Engelse triplex Victory puzzles werden tussen 1920 en circa 1960 altijd netjes de landsgrenzen gevolgd, maar in de zeeën of in het 'buitenland' is er een standaard zaagmethode met vele 'oogjes'.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft bijna iedere legpuzzelproducent wel landkaarten in zijn programma, zowel oude als nieuwe kaarten. Ze zijn van karton en worden met standaard stukjes gestanst.

Nog steeds worden er in het basisonderwijs kaarten van Nederland op triplex geplakt en door de leerlingen langs de provinciegrenzen uitgezaagd. Daarmee houdt men een circa 250 jaar oude traditie in leven.

5. Etiket van een puzzel van 'England and Wales' uit circa 1935.

NOOT

In dit nummer van *Caert-Thresoor* wordt in de rubriek Threesoortjes ook ingegaan op een ander soort landkaart in stukjes: de Cartophoot. Met behulp van de cartophoot-puzzel konden in de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw op een relatief snelle manier kartogrammen getekend worden.

LITERATUUR

- Bekkerling, Betsy en Geert (1988), *Stukje voor stukje: Geschiedenis van de legpuzzel in Nederland*. – Amsterdam : Van Soeren & Co.
- Hannas, Linda (1972), *The English jigsawpuzzle 1760 to 1890*. – London : Wayland Publishers.
- Krogt, P.C.J. van der (1985), *Advertenties voor kaarten, atlasen, globes e.d. in Amsterdamse kranten (1621-1811)*. – Utrecht : HES Uitgevers.
- (1992), *Stock catalogues of maps and atlases by Covens & Mortier: The 'Catalogus van verscheyde koopere plaaten' of the heirs of Pieter Mortier's widow (1721) and the 'Catalogue nouveau des cartes geographiques' of Covens & Mortier (1763)*. – Facsimile edition Catalogi Redivivi, 8. – Utrecht : HES Publishers.
- Shefrin, Jill (1999), *Neatly dissected for the instruction of Young Ladies and Gentlemen in the knowledge of geography, John Spilsbury and Early Dissected Puzzles*. – Los Angeles : Cotsen Occasional Press.
- Slocum, Jerry & Dieter Gebhardt (1997), *Puzzles from Catel's Cabinet and Bestelmeier's Magazine 1785 to 1823*. – Beverly Hills : The Slocum Puzzle Foundation.
- Tyler, Tom (2000), [Editorial]. – In: *BCD Summer Magazine* 57, August 2000. – Blz. 2-3.

SUMMARY

Dissected maps to facilitate the teaching of geography

Though Linda Hannas' claim for the London map engraver John Spilsbury being the inventor of the dissected map in about 1763 is very well proven, some doubt is arising. Many pre-1760 dissected maps by Covens & Mortier of Amsterdam were considered as teaching aids for the upper classes. Catel and Bestelmeier of Germany sent maps (probably dissected in the Netherlands) as early as 1785 throughout Europe, probably dissected in the Netherlands. From the 1780's onwards pictures were dissected as an amusement but, even halfway through the 19th century, dissected maps still made up a considerable percentage of puzzle sales.

In the 18th century dissected maps – the pieces jumbled – were sold in boxes, the pieces jumbled. In the 19th century the Germans sold them made up in flat soft wood boxes, in the Netherlands they were sold made up in folders. The French typically sold boxed sets of three made-up maps. The English used thick hard woods on which to paste the maps, the Dutch used thin hard woods, the French and Germans used soft woods. By 1880 hard-pressed white cardboard was used for pasting the maps, to be replaced around World War I by plywood. Diecutting thin cardboard was first seen in Germany about 1900, and it became the regular puzzle material by 1935; but by then the die usually was no longer shaped to cut on political boundaries.

When political borders changed, often after a war, new maps were made. Dutch map puzzles with dates of 1816, 1839, 1872, and 1918 are abundant.

Restauratieatelier Paul Peters B.V.

Op het terrein van de kartografie bieden wij een in brede kring erkende expertise ten dienste van de conservering en restauratie van

○ **GLOBES**
en verwante objecten,

○ **KAARTEN**
(ook zeer grote formaten tot ca. 350 x 350 cm),

○ **ATLASSEN** en **STEDEBOEKEN**

Object-specifieke, passief-conserverende restauratie van papier, incunabelen en oude drukken, grafiek, kerkelijke en overheidsdocumenten, charters en zegels, uit alle tijden.

Restauratieatelier Paul Peters B.V.
is lid van de VeRes, de VAR en de IADA
(International Association of
Book and Paper Conservators).

Ons dochterbedrijf **Iris Antique Globes**
verkoopt historisch belangrijke en
decoratieve globes uit het midden van
de 17e tot het midden van de 20e eeuw.

Op www.paulpeters.demon.nl maakt u
kennis met een keuze uit de steeds
wisselende voorraad.

Bezoekadres van beide bedrijven:
Dorpsstraat 31B, 7218 AB Almen.
Telefoon: 0575 43 94 44, fax: 0575 43 39 73.
www.paulpeters.demon.nl - www.irisglobes.nl

**WIJ ZIJN GEÏNTERESSEERD IN DE AANKOOP VAN (BESCHADIGDE, INCOMPLETE)
GLOBES EN VERWANTE OBJECTEN**

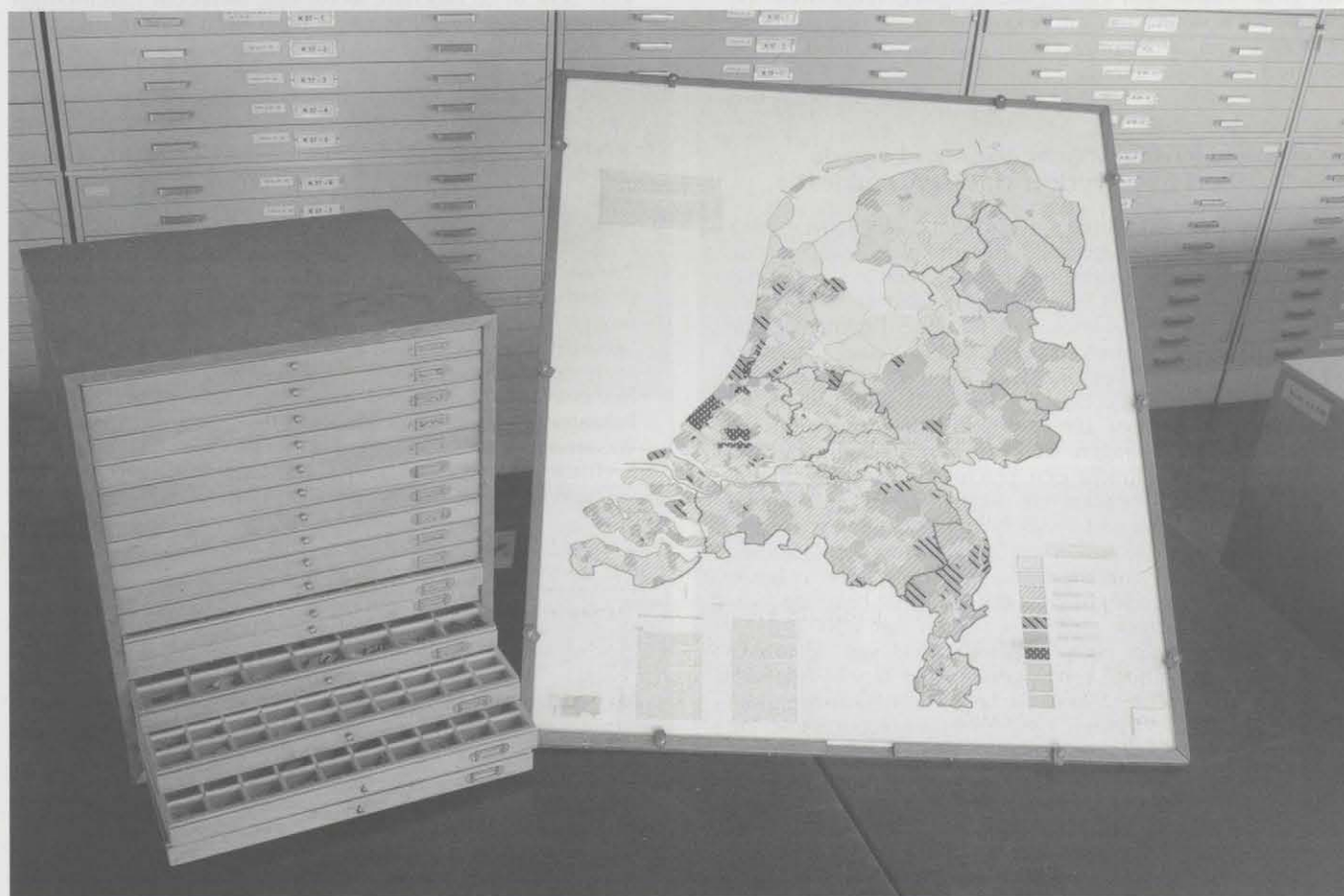
Thresoortjes

Inzendingen voor deze rubriek, waarin ruimte is voor korte en luchtige historisch-kartografische bijdragen, aan: *Caert-Thresoor*, dhr. J.W.F. Voogt, Universiteit Utrecht, FRW-Kartografie, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht, E-mail: j.voogt@geog.uu.nl

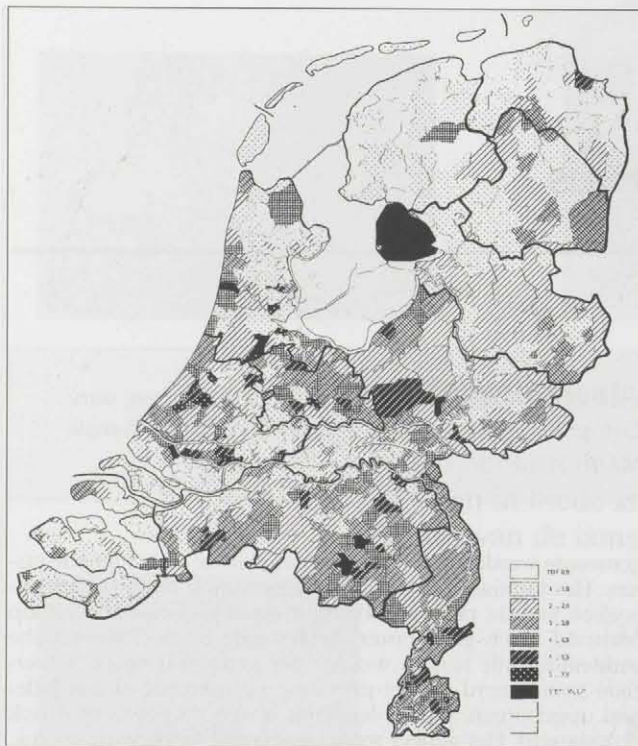
De Cartophoot

Tussen 1953 en 1957 ontwikkelde F.N.P. Klaus in Bussum in samenwerking met prof. dr. E.W. Hofstee van de Afdeling Sociale en Economische Geografie van de Landbouwwuniversiteit Wageningen de Cartophoot. Hofstee moest voor publicaties vele kartogrammen laten tekenen. In zo'n kartogram wordt de kaart van Nederland verdeeld in gemeenten. Met behulp van rasters in tien grijswaarden kan de verdeling van allerlei sociologische gegevens over de Nederlandse gemeenten gevisualiseerd worden. Het kostte gemiddeld veertien dagen om zo'n kaart te tekenen, maar als puzzel maken kon het in minder dan één dag. Dus ontwierpen Klaus en Hofstee een puzzelplateau, waarop de omtrek van Nederland, de provinciegrenzen en de rivieren vast waren gelijmd. Voor iedere

gemeente werden tien stukjes gezaagd in de verschillende rasters. Het Centraal Bureau voor de Statistiek hielp bij het uitzoeken van de rasters, zodat een egaal grijswaardenverloop ontstond, doch geen raster dichtvloede bij de fotografische verkleining. Alle stukjes werden per gemeente op de achterzijde genummerd en per provincie op nummer in een ladekast opgeborgen. Op de legplank waren de gemeenten ook genummerd. Het geheel werd uitgevoerd in vliegtuig-triplex, dun en taai, maar moeilijk te zagen vanwege de lijmsort. Nadat een kartogram als puzzel was gelegd kon de legenda er naast worden gemaakt en gefotografeerd om gebruikt worden voor publicaties. Of uitgedeeld aan studenten tijdens colleges, dan wel aan vertegenwoordigers om de omzet per regio te laten zien. Sommige verkooporganisaties kochten een Cartophoot en ook de Provinciale Planologische Diensten werkten er mee.

De Cartophoot met ladekast van de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht (foto: Peter van der Krogt).

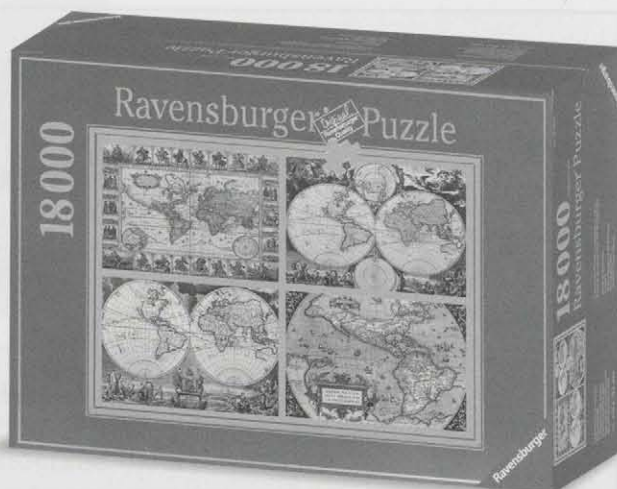
Kaart, vervaardigd met behulp van de Cartophoot. De kaart toont de 'netto vermeerdering door nieuwbouw in % per jaar per gemeente (1950-1960)' (foto: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht).

Hoewel ze duur waren, is er een flink aantal van verkocht (50 à 100). De opkomst van het tekenen met de computer heeft een grote vlucht van het systeem echter verhinderd. De Cartophoot is voor zover mij bekend de enige bedrijfsmatige toepassing van de legpuzzel. Van buiten Nederland heb ik nooit iets dergelijks gezien.

Geert Bekkering

De grootste kartografische legpuzzel van de wereld, ofwel hoe overleef ik 18.240 stukjes?

Aan het eind van 2002 kreeg ik van mijn middelbare schoolvriend Fer en zijn vrouw Sabine een zeer opmerkelijk cadeau. De afgelopen drie jaar deed hij vier keer mee aan het populaire quizprogramma *Weekend Miljonairs* van Robert ten Brink. Tijdens de vierde uitzending lukte het Fer om door de voorrondevraag te komen. Een plaats in de stoel tegenover Robert ten Brink viel hem ten deel. Mijn rol was echter bescheiden, maar wel altijd even spannend. Ik was namelijk telefonische hulplijn voor alle aardrijkskundige, topografische en geschiedkundige vragen. Gelukkig ben ik nooit gebeld en heeft Fer op eigen kracht een prachtig bedrag gewonnen. Maar als beloning voor mijn vele uurtjes thuis in spanning bij de telefoon kwam hij met een schitterend cadeau, een doos van circa 50 x 35 x 25 centimeter, met daarop de afbeelding 'Historische Weltkarten'. Het is de grootste in serie vervaardigde puzzel ter wereld. In deze doos, van de bekende puzzelmaker Ravensburger, zitten vier zakken met 4.560 puzzelstukjes, die ieder een compleet vierde deel van de puzzel uitmaakt. Een kaart heeft een oppervlak van 92 x 64 centimeter. De totale puzzel is: 2,76 meter breed en 1,92 meter hoog. In de doos bevindt zich een voorbeeld op posterformaat. De auteur van de brochure, een echte optimist, schrijft: 'Het voorbeeld is een goede hulp bij het leggen van de puzzel. Als u een keer niet verder komt, dan laat u de puzzel gewoon even liggen en gaat u iets anders doen. Daarna gaat het vast veel beter en kunt u vol enthousiasme met de puzzel verder gaan'. Een eenvoudige rekensom leert mij dat – wanneer ik deze zomer begin en ik drie stukjes per dag op z'n plaats leg en ik dit circa 333 dagen per jaar volhoud ... – ik aan het begin van de Tour de France in 2021 klaar ben!!!

Voor de historisch-kartografische doorzetter: een legpuzzel bestaande uit ruim 18.000 stukjes met vier afbeeldingen van oude wereld- en continentkaarten uit de 17de eeuw.

Op basis van de afbeeldingen zijn de kaarten als volgt geïdentificeerd:

Linksboven: *Nova Totius Orbis Geographica ac Hydrographica Tabula*, wereldkaart in Mercatorprojectie uitgegeven door Claes Jansz. Visscher in 1637, met latere staten tot 1652 (Shirley, no. 350; G. Schilder, *Monumenta Cartographica Neerlandica VI*, Alphen aan den Rijn, 2000; map 8).

Rechtsboven: *Orbis Terrarum Nova et Accuratissima Tabula*, wereldkaart in twee halfronden van Nicolaus Visscher uit 1658 (Shirley no. 406).

Linksonder: *Orbis Terrarum Nova et Accuratissima Tabula*, wereldkaart in twee halfronden van Jan van Loon uit 1666, gebruikt in diens *Klaer Lichtende Noort-Ster ofte Zee-Atlas* (Shirley no. 439). N.B. In de brochure wordt opgemerkt dat Ravensburger geen informatie over 'Johanne A Loon' heeft kunnen vinden op het moment dat de puzzel gedrukt werd.

De vierde kaart (rechtsonder) is geen wereldkaart, maar een kaart van Amerika: *America Sive Novi Orbis Nova* uit het *Theatrum Orbis Terrarum* van Abraham Ortelius uit 1587 (Van den Broecke, *Ortelius Atlas Maps*, nr. 11).

Ook heeft Ravensburger een puzzel van Pieter van den Keere in het assortiment. Het betreft de grote wereldkaart uit 1611, waarvan het origineel te bezichtigen is in Sutro Library in San Francisco (Shirley, no. 274; facsimile: G. Schilder en J. Welu, *The world map of 1611 by Pieter van den Keere*. Wall Maps of the 16th and 17th centuries; 3. Alphen aan den Rijn, 1980). Deze puzzel heeft slechts 9.000 stukjes en is 1,92 bij 1,38 meter. Wanneer u nog verder zoekt zult u andere kaarten aantreffen, zoals de grote wereldkaart van Blaeu uit 1665 (3.000 stukjes). Het betreft hier overigens geen kaart van Blaeu, maar een Italiaanse kopie uit circa 1665 van de kaart van Nicolaes van Wassenae, waarbij de kopiïst de naam Blaeu ('G. Ianfonio') heeft toegevoegd (Shirley, no. 435), met de toegevoegde bovenrand met portretten, uitgevoerd door Stefano Scolari.

Dick Rozing

Bron: *Brochure Ravensburger Puzzle 2003: Historische Weltkarten*. Deze en andere kartografische puzzels zijn te zien op de site van Ravensburger: www.ravensburger.com. Zoeken onder 'products' links in het navigatiemenu, dan 'Germany' en dan 'puzzles'.

Met dank voor de aanvullingen aan Peter van der Krogt.

Mercator op Liebig-verzamelkaarten

Om de verkoop te bevorderen, komt het vaak voor dat een fabrikant iets extra's in de verpakking van zijn producten stopt. Het betreft dan meestal plaatjes met een gekleurde afbeelding en eventueel een korte tekst, waarbij een aantal plaatjes een serie vormen. Je moet er dus een aantal bij elkaar zien te sparen en dus meerdere malen hetzelfde product kopen. Flippo's, de pokémon-kaarten die niet al te lang geleden in zakjes chips zaten, getuigen van het succes van deze methode. De chipsfabrikant was niet de eerste die zo'n actie deed.

Het gebruik van zulk commercieel promotiemateriaal begon in Parijs omstreeks 1850. Het warenhuis 'Au Bon Marché' lokte kinderen (en hun ouders) door hen een publicitaire kleurenprent (chromolithografie) aan te bieden. Al gauw volgden alle andere Parijse warenhuizen. Later bracht de industriële revolutie vele nieuwe producten, die commerciële ondersteuning nodig hadden. De chromolithografische plaatjes werden ook hier snel het publicitaire materiaal bij uitstek.

De grondlegger van de grote rage 'verzamelkaartjes' is het Duitse bedrijf Liebig, opgericht in 1865 door Justus baron von Liebig, een scheikundige die een methode ontwikkeld had om de smaak van vlees in de vorm van een extract te behouden. Liebig begon in 1872 met een serie grootformaat kaarten met afbeeldingen (7 x 11 centimeter), die hij in de verpakking van zijn vleesextract stopte. De eerste serie telde zestien kaarten en toonde de fabriek van Liebig in Fray Bentos, Uruguay. De latere Liebig-kaartensets bestonden altijd uit zes kaarten met een bepaald thema. Ze werden tegelijkertijd uitgegeven in diverse landen waar Liebig zijn producten verkocht: Duitsland, Frankrijk, Italië, België en Groot-Brittannië. Ook zijn er uitgaven bekend in het Russisch, Hongaars, Zweeds en

Tsjechisch. Na ruim honderd jaar, in 1975, stopte het bedrijf met deze actie, maar onlangs zijn nieuwe uitgaven verschenen in Italië.

In totaal heeft Liebig 1871 reeksen met in totaal zo'n 11.500 plaatjes uitgegeven. De onderwerpen van de series omvatten een veelheid aan thema's: dieren, planten, natuurverschijnselen, gebeurtenissen, personen, noem maar op. Kijken we naar de personen, dan zien we series over Julius Caesar, Wilhelm Tell, Guglielmo Marconi, Justus von Liebig, Erasmus, Anthonie van Dijk, Robin Hood, Willem de Zwijger, Leonardo da Vinci en ... Gerard Mercator.

De set over Mercator is voorzover nagegaan kon worden de enige van de 1871 sets die een relatie met de kartografie heeft. De set is uitgegeven in 1952 voor de Belgische markt in twee edities, één Nederlandstalige ('Mercator, Belgisch Geleerde') en één Franstalige ('Mercator, Savant Belge'). Zoals gebruikelijk, bestaat de serie uit zes plaatjes. Elk ervan is gesigneerd 'R. PH.'. Op de achterzijde van elk plaatje staat een vrij uitgebreide toelichting (circa 200 woorden per plaatje):

1. Aankomst van de familie te Rupelmonde.
2. De geleerde beproeft een van zijn uitvindingen.

De Liebig-set over Mercator.

3. Vergadering van aardrijkskundigen.
4. Gevangenneming.
5. Invrijheidstelling
6. Ontvangst bij Keizer Karel.

De keuze van deze zes onderwerpen is wel heel merkwaardig. Duidelijk is in ieder geval dat de relatie tot België voorop stond. Op het eerste plaatje zien we de aankomst van Mercators ouders en oudere broers bij Gijsbrecht de Cremer in Rupelmonde, waar Gerard na korte tijd geboren werd. De uitvinding die op het tweede plaatje is te zien, is een landmeetkundig instrument. Op het derde plaatje zien we Mercator als geograaf. Hij legt met behulp van een globe en een wandkaart het een en ander uit aan drie verbaasd kijkende mannen, waarvan er een zijn hand op de bijbel heeft. De uitleg op de achterzijde vermeldt onder andere:

'In de 16e eeuw was de geografie een samenraapsel van reisverhalen, een hoop fantastische fabels, waaraan de wetenschap vreemd was. Colombus, Vasco da Gama en Magellaan wekten de nieuwsgierigheid op van alle volken en men begon te twijfelen aan de juistheid van het Ptolemaeus stelsel: de aarde was dus werkelijk een bol en geen schijf waar rond de zon draaide! De ontluikende wereldhandel had behoefte aan streng nauwkeurige kaarten. De grote zeewegen moesten met juistheid aangegeven worden. Mercator verscheen op het goed ogenblik om de eerste kaarten met betrouwbare graadverdeling op te stellen. Hij maakte er achtereenvolgens van Palestina, de Britse eilanden en Lorreinen; daarna een wereldbol en een planisfeer. Later, door middel van de projectie die heden nog zijn naam draagt en algemeen aangenomen is, herleidde hij middaglijnen en parallelcirkels tot rechte lijnen, derwijze dat de afstand tussen twee punten op de kaart overeenkomt met de werkelijkheid op de aardbol'.

Zo komen dus fabels in de wereld of worden ze instandgehouden. Dat de anonieme schrijver van deze tekst aannam dat men in de Middeleeuwen dacht dat de aarde een platte schijf was, is hem niet echt kwalijk te nemen. Pas onlangs is bekend geworden dat dit een in de 19de eeuw ontstane mythe is. Erger is dat hij bij de beschrijving van de mercatorprojectie de plank finaal mis slaat. Kenmerk van deze projectie is nu juist dat de *richtingen* tussen punten op aarde met de werkelijk overeenkomen en dat de afstanden sterk vervormd zijn.

Het vierde en vijfde plaatje betreffen de periode in Mercators leven waarin hij van ketterij beschuldigd werd, en hij vier maanden in de gevangenis van Rupelmonde zat. Bij zijn vrijlating wordt vermeld dat Granvelle zijn invloed gebruikte om Mercator vrij te krijgen. En passant wordt gezegd dat Mercator aan Granvelle een 'wereldbol van 128 cm. doormeter' geschenkt had. Hier zullen we wel 'omtrek' moeten lezen: Mercator had zijn aardglobe van 42 centimeter diameter aan Granvelle opgedragen.

Het laatste plaatje toont Mercator die zijn kristallen globe aanbiedt aan keizer Karel V, wat omstreeks 1550 gebeurde. Daarna is Mercator naar Duisburg vertrokken en was hij voor de firma Liebig kennelijk geen Belgisch geleerde meer. Op de achterzijde van dit plaatje staat overigens nog wel iets over zijn latere leven met onder andere de uitgave van de *Chronologia* en de *Atlas*. Dat hij in 1590 overleden zou zijn, zullen we maar op een zelffout houden. 'Hij was het, die aan de zeevaarders het onfeilbaar middel schonk om zich op de onmetelijke oceaankusten veilig te kunnen richten' is de eindconclusie.

Het zou toch interessant zijn om nog eens te weten te komen welke bronnen de anonieme auteur gebruikt heeft voor de keuze van zijn af te beelden onderwerpen en de biografische aantekeningen over Mercator. Voor een verzamelaar van kartografische efemeriden is dit setje Liebig-kaarten een interessant object. Het geeft een aardige indruk hoe men in het midden van de vorige eeuw een geleerde kartograaf beschouwde.

Peter van der Krogt

NOOT

Met dank aan Ed Dahl voor zijn hulp bij het verwerven van de set kaarten en aan Norbert Fiks voor zijn informatie over Liebig-kaarten.

Bronnen: *Chromoverzameling Liebig*. On line beschikbaar, <http://user.online.be/~online603230/index.html> (geraadpleegd 6 mei 2002). Sanguinetti, Oscar e Orlando, *Catalogo illustrato specializzato delle figurine e menù "Liebig"*. IX edizione. Milano, 1988. (De Mercator-set heeft in deze catalogus nummer 1540).

Kaarten op kaarten: Neutraal Moresnet

Drielandenpunten zijn tamelijk algemeen op de wereldkaart en er wordt ook meestal niet veel aandacht aan besteed. Een vierlandenpunt komt in internationale grenzen thans niet voor. Voor zover bekend is er ooit slechts één vierlandenpunt geweest en wel waar nu het (enige) Nederlandse drielandenpunt ligt: bij Vaals. Van 1830 tot 1919 kwamen daar vier landen bij elkaar: Nederland, Duitsland, België en Neutraal Moresnet.

Neutraal Moresnet, met het Vierlandenpunt, was een populair onderwerp voor prentbriefkaarten sedert de eeuwwisseling tot het begin van de Eerste Wereldoorlog. Er waren kaarten met afbeeldingen van de grenssteden op het vierlandenpunt zelf, maar meer in trek waren afbeeldingen waaraan een kaart van het gebied was toegevoegd. Een van die prentbriefkaarten (zie afbeelding) toont de grenssteden en (waarschijnlijk) politieagen-

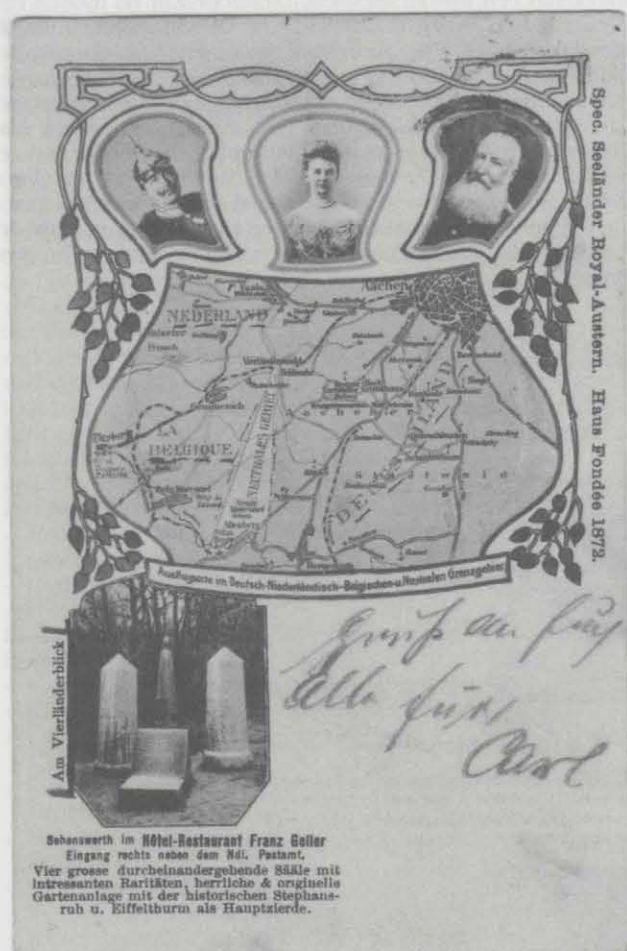

ten of grenssoldaten uit elk van de betreffende landen. De kaart ernaast is een eenvoudige voorstelling van het gebied. Vaals, Aken, Gimmenich (thans Gemmenich), Altenberg (Kelmis) en (Pruisisch) Moresnet zijn afgebeeld met de reistijd tot aan het Vierlandenpunt. Verder zien we nog de wapens van Nederland, België en Duitsland en de 'hartelijke groeten' van de Neutrale Zone. De kaart is geschreven en op de post gedaan in Wernigerode (Duitsland) op 29 september 1899. Zoals de meeste kaarten van vóór 1907 is er geen ruimte voor een bericht, ofschoon de afzender een groet op de voorzijde van de kaart schreef. Soortgelijke prentbriefkaarten met alleen een andere foto in het midden zijn ook bekend.

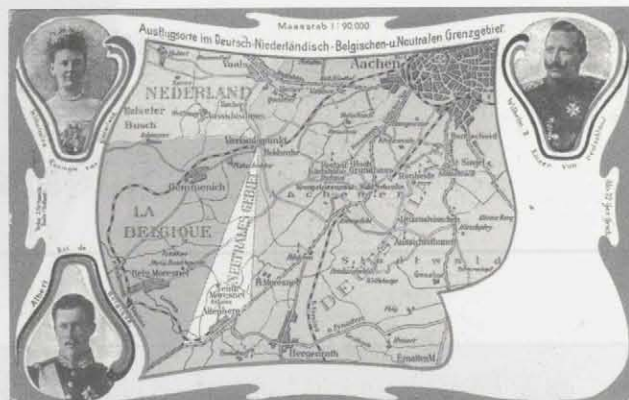
De geschiedenis van de omringende landen is bekend genoeg, maar de herkomst van Moresnet, de Neutrale Zone, is minder bekend. Napoleons nederlaag in Waterloo resulteerde in een nieuwe afbakening van de grenzen in West-Europa. Het Congres van Wenen (1813) creëerde het Koninkrijk der Nederlanden als een bufferstaat tussen Pruisen en Frankrijk. Pruisen en Nederland konden geen overeenstemming bereiken over de grens in de buurt van Aken. Het probleem was dat er een winstgevend zinkmijn lag en omdat zink van vitaal belang was voor de productie van brons, wilden beide landen de mijn hebben. Het betwiste gebied betrof een paar honderd hectaren rond het dorpje Kelmis (Frans: La Calamine, ook Altenberg) in de gemeente Moresnet. Na twee jaar kwam er een compromis, de gemeente Moresnet werd in drieën verdeeld: het westelijk deel met het plaatsje Moresnet ging naar Nederland, het oostelijk deel waarin later het plaatsje Neu-Moresnet gesticht werd ging naar Pruisen en het centrale gedeelte werd een door beide landen bestuurde zone: Neutraal Moresnet. Het neutrale gebied omvatte het dorp Kelmis en een zich naar het noorden uitstrekking 'taartpunt'. Na de Belgische afscheiding in 1830 nam België het Nederlandse aandeel in het bestuur over. Neutraal Moresnet had net zijn eigen vlag (drie horizontale banen, blauw, wit en zwart), postzegels en bijna zijn eigen taal. Het Verdrag van Versailles (1919) brachten Neutraal Moresnet – als de gemeente La Calamine (Kalmis) – en Neu-Moresnet (als deel van het district Eupen) onder Belgisch bestuur. De oude gemeente Moresnet bleef dus in drieën gesplitst: Moresnet, La Calamine (Kalmis) – in 1972 is de naam gecorrigeerd tot Kelmis (La Calamine) – en Neu-Moresnet. Bij de herindeling van de Belgische gemeentes in 1977 is Moresnet gevoegd bij de gemeente Plombières en zijn Kelmis (La Calamine) en Neu-Moresnet met het naburige Hergenrath samengevoegd tot de nieuwe gemeente Kelmis (La Calamine).

De mijn was de belangrijkste reden voor de instelling van een neutrale zone. Sedert de Romeinse tijd werd er in dit gebied zink gewonnen. Dat deze mijnbouw een belangrijke bron van inkomsten was, blijkt wel uit het feit dat toen Filips IV van Spanje gedwongen was zijn belang in vele Limburgse steden te verkopen, hij uitdrukkelijk in bezit bleef van 'het gehucht van Kelmis ende tgene daeraen cleeft ter oirsacke vande importantie van onsen Calmynderberghe aldaer'. In de 19de eeuw onderging Neutraal Moresnet een soort industriële revolutie, vooral na de oprichting van de firma 'Vieille Montagne' in 1837, die het economisch, cultureel en sociaal leven van de stad bepaalde. Rond 1884 raakte de mijn uitgeput. We vinden er nu een museum, het Göhlal Museum, waarin de geschiedenis van dit kleine gebiedje getoond wordt. De oplettende bezoeker kan nog steeds elke fase van de mijnbouwgeschiedenis vinden: de kantoren en de gebouwen van Vieille Montagne, de puinheuvels, de gebouwen met zinken daken en de prentbriefkaarten van het Vierlandenpunt.

De meeste van de latere prentbriefkaarten hebben een meer gedetailleerde kaart (zie afbeelding rechtsboven). Hier is de kaart het belangrijkste onderwerp op de prentbriefkaart. De kaart is zelfs voorzien van een titel (*Ausflugsorte im Deutsch-Niederländisch-Belgischen u. Neutralen Grenzgebiet*) en een schaal (Massstab 1:90.000). Op de in kleuren gedrukte kaart (Duitsland rood, Nederland blauw en België grijsbruin) valt het ongekleurde neutrale gebied sterk op. In drie van de hoeken zien de we vorsten van de drie omringende landen, waarbij hun portretten aan 'hun' land grenzen. Linksboven koningin Wilhelmina, links onder koning Leopold II (een latere editie van de kaart toont hier Albert I, die in 1909 zijn regering begon) en rechtsboven keizer Wilhelm.

Dezelfde kaart, maar verkleind, is ook te zien op een verticale kaart (zie afbeelding boven). Naast de vorstenportretten is er ook een foto van de grensstenen opgenomen. In feite is deze prentbriefkaart een reclame voor een hotel, Hotel-Restaurant Franz Geller in Vaals. De kaart is in 1906 gepost en heeft eveneens geen ruimte voor een bericht. Interessant is dat keizer Wilhelm zijn harpoenhelm op het hoofd heeft. Op de meeste kaarten draagt hij geen helm (en ziet hij er jaren jonger uit!).

Sommige kaarten van dit type vermelden de naam 'Amikejo' (= vriendenoord). Dat is een alternatieve naam voor de Neutrale Zone. Dr. Wilhelm Molly uit Neutraal Moresnet en de Franse esperantist dr. Gustav Roy hadden plannen om van Neutraal Moresnet een Esperantostaat te maken. Nadat Den Haag was afgewezen als wereldcentrale voor esperantisten, besloot men op het Vierde Esperantistencongres in Dresden (maart 1908) zo'n centrale in Neutraal Moresnet te stichten.

De kaart en de foto van de grensstenen komen ook voor op een volgende kaart van het gebied, dit maal in kleur en vergezeld van afbeeldingen van postzegels van elk van de buurlanden (zie afbeelding). De drie postzegels tonen, van links naar rechts:

Koning Albert I van België op een postzegel van 10 centimes, eerste uitgave 1912/1913; Germania op een postzegel van 5 Pfennig; en koningin Wilhelmina op een postzegel van 25 cent. Deze afgebeelde kaart was in 1914 in Vaals op de bus gedaan en is gedrukt door Hubert Grümmer in Aken. Ofschoon er dit maal ruimte voor een bericht is, hield de schrijver het kort: slechts drie woorden, en één ervan was zijn naam!

De Ansichtkaarten van dit gebied uitgegeven tussen de beide wereldoorlogen, tonen vooral gebouwen en de mijn. De merkwaardige geografische situatie, alleen aan te duiden door een landkaart, bestond niet meer en daarom was de kaart op de prentbriefkaart niet langer interessant.

Kit Batten

(Vertaald uit het Engels door Peter van der Krogt)

NOOT

Ik wil hierbij mijn dank betuigen aan Henk de Klerk voor de achtergrondinformatie over de geschiedenis van Moresnet en ook aan Cees Damen, die een webpagina over Moresnet heeft: <http://home.hccnet.nl/c.damen/>. De gemeenten Kelmis en Plombières zijn op internet te vinden onder <http://www.kelmis.be/> (met historische sectie) en <http://www.plombieres.be/>

Deze rubriek vestigt de aandacht op bijzondere internetsites met betrekking tot de historische kartografie. Tips: Elger Heere (e.heere@geog.uu.nl) en Martijn Storms (m.storms@geog.uu.nl). Via de website www.maphist.nl/ct/alacharte/index.html zijn alle hieronder vermelde links direct aanklikbaar.

Ortelius op internet

Op internet zijn verschillende sites gewijd aan wat wel de eerste 'moderne' atlas wordt genoemd: het *Theatrum Orbis Terrarum* van Abraham Ortelius. De bekendste en meest uitgebreide site over dit onderwerp is de Engelstalige *Cartographica Neerlandica* van Marcel van den Broecke en Deborah van den Broecke-Günzburger. Zij verkopen oude kaarten, publiceren historisch-kartografische artikelen en boeken en zijn gespecialiseerd in de atlaskaarten van Ortelius. De site is als volgt opgebouwd. Op het beginscherm (zie afbeelding) is een korte introductie te vinden met adres- en contactgegevens. Bij 'All Our Maps in Stock' is een overzicht te vinden van alle kaarten die te koop aangeboden worden door *Cartographica Neerlandica*. Er kan zowel in de complete lijst als per regio gezocht worden. Onder 'Background on Ortelius Maps' is uitgebreide informatie over de Orteliuskaarten te vinden. Het meest bijzondere en waardevolle van de site is dat de volledige Engelse vertaling van de teksten op de achterkant van de kaarten is opgenomen, met aandacht voor de tekstwijzigingen en toevoegingen in de verschillende edities. Verder is er een uitgebreide publicatielijst van boeken en arti-

kelen door Marcel van den Broecke en een selectieve bibliografie van Ortelius te vinden.

Het omvangrijkste deel van de site is te vinden onder 'View Ortelius Atlases'. Zeven edities zijn te bekijken op internet. Drie Nederlandse (1571 en 1598), drie Latijnse (1571, 1575 en 1579) en één Franse (1598). Niet alleen de kaarten, maar ook de tekstpagina's uit de atlassen zijn opgenomen. De hele atlas kan daardoor on line doorgebladerd worden. Helaas zijn de foto's van een matige kwaliteit. Daardoor zijn de teksten op de kaarten en vaak ook de teksten op de tekstpagina's niet of moeilijk te lezen. Ook de indices zijn onduidelijk, doordat de bladzijden gecodeerd zijn weergegeven.

Een andere site met redelijk veel informatie over Ortelius is die van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Naast het *Theatrum Orbis Terrarum* is hier informatie over onder andere het *Parergon* en het *Epitome* te vinden. Van het *Theatrum Orbis Terrarum* en het *Parergon* is een aantal afbeeldingen van kaarten opgenomen. Niet de hele atlassen zijn te bekijken maar de foto's zijn wel van betere kwaliteit dan bij de site van Van den Broecke.

Address <http://www.orteliusmaps.com/index.html>

Cartographica Neerlandica

- All Our Maps in Stock
- Background on Ortelius Maps
- About Cartographica Neerlandica
- How to Order
- Baedeker Travel Guides
- Publications
- View Ortelius Atlases

Introduction

Welcome to *Cartographica Neerlandica*. We, that is Dr. Marcel van den Broecke and Dr. Deborah van den Broecke-Günzburger, sell old maps, and also publish articles and books about them. We specialise in atlas maps by Ortelius (1527-1598), which appeared in his atlas *Theatrum Orbis Terrarum*. This was the first "modern" atlas published. We can offer almost all maps that appeared in this atlas, and have various copies of each of them.

We have other maps as well, of course, from the *Chronicon*, to maps from the *Itinerarium*. You can look at all our maps in the 'All Our Maps in Stock' section. You can read background material on Ortelius in the 'Background on Ortelius Maps' section. We also have Baedeker travel guides.

Genoemde sites:
Cartographica Neerlandica: www.orteliusmaps.com
UBA-UvA: cf.uba.uva.nl/nl/collecties/kaarten/ortelius/overzicht.html

Varia Cartographica

Inzendingen voor deze rubriek aan: drs. Lida Ruitinga, Bibliotheek Vrije Universiteit, Kaartenverzameling, De Boelelaan 1103, 1081 HV Amsterdam, fax (020) 444 5259, e-mail: A.H.Ruitinga@ubvu.vu.nl

Forse subsidie voor de Stichting Vrijwilligersproject Explokart

Op donderdag 30 januari 2003 werd in het Academiegebouw in Utrecht op een feestelijke wijze aandacht besteed aan het feit, dat de Stichting Vrijwilligersproject Explokart een subsidie van € 540.000 van het VSB-Fonds heeft gekregen voor een bijdrage in de publicatiekosten van historisch-kartografisch onderzoek. In aanwezigheid van vrijwel alle vrijwilligers is het VSB-Fonds in de persoon van directeur de heer Reuchlin en projectleider de heer Elbers bedankt voor deze forse financiële ondersteuning. De gastheren van deze bijeenkomst, de heer Hooimeijer (decaan van de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen) en de heer Veldhuis (voorzitter van het College van Bestuur), benadrukten het belang van deze ondersteuning van dit wereldwijd unieke project in het bijzonder en van wetenschappelijke publicaties op het gebied van cultuur en geschiedenis in het algemeen.

De leider en initiator van het project, prof. dr. Günter Schilder benadrukte eveneens in zijn toespraak, dat deze ondersteuning een enorme stimulans betekent voor het onderzoek dat onder zijn leiding wordt verricht.

De Stichting Vrijwilligersproject Explokart is opgericht om publicaties van de resultaten van onderzoek door vrijwilligers in de historische kartografie te redigeren en uit te geven. Deze vrijwilligers, alle volwassenen met een passie voor oude kaarten, doen op eigen kosten onderzoek, nadat zij middels hoorcolleges en werkcolleges zijn opgeleid om – onder begeleiding van de vaste staf van het onderzoeksprogramma Explokart – kaarthistorisch onderzoek te doen. In de afgelopen tien jaar hebben 35 gekwalificeerde vrijwilligers zich voor dit werk beschikbaar gesteld. In totaal zijn twintig projecten in het programma opgenomen, waarvan reeds twee kartobibliografieën zijn gepubliceerd:

- *Hollandia Comitatus, een kartobibliografie van kaarten van het Graafschap Holland.*
- *Guicciardini Illustratus, kaarten in Guicciardini's Beschrijving van de Nederlanden.*

In de komende tien jaar zullen nog achttien kartobibliografieën verschijnen:

- Kaarten in Nederlandse pamfletten tot 1648.
- Kaarten in Noord- en Zuidnederlandse bijbels, 1450-1800.
- Kaarten in Nederlandse reisboeken naar Rusland en Polen, 1500-1800.
- Kartobibliografie van kaarten in het tijdschrift *Petermanns Geografische Mitteilungen*.
- Het kartografisch werk van Baron von Derfelden von Hinderstein.
- De kartografische uitgaven van Jacob van Meurs.
- Kartobibliografie van alle manuscriptkaarten van de VOC.
- Kartobibliografie van gedrukte Nederlandse polderkaarten tot circa 1850.
- Het kartografisch werk van het uitgevershuis Covens & Mortier.
- Kartobibliografie van gedrukte kaarten van het Afrikaanse continent.
- Kartobibliografie van gedrukte kaarten van het Hertogdom Brabant.
- Kartobibliografie van alle gedrukte Nederlandse wandkaarten.
- Kartobibliografie van gedrukte VOC-kaarten van Ceylon.

Prof. dr. G. Schilder spreekt over het project met drs. J.G.F. Veldhuis (voorzitter college van bestuur Universiteit Utrecht), M.H. Reuchlin (directeur van het VSB-fonds) en prof. dr. P. Hooimeijer (decaan Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen) (foto: Peter van der Krogt).

- Kartobibliografie van de kartering van de Zuiderzee.
- Kartobibliografie van de provincie Friesland.
- Kartobibliografie van de provincie Gelderland.
- Kartobibliografie van de provincies Drenthe/Overijssel.
- Kartobibliografie van de provincie Zeeland.

Door deze subsidie van het VSB-Fonds is de stichting in staat deze publicaties uit te geven in een uitvoering van hoge kwaliteit, met vele honderden afbeeldingen voor een verkoopprijs, die voor een groot publiek bereikbaar zal zijn.

Paula van Gestel

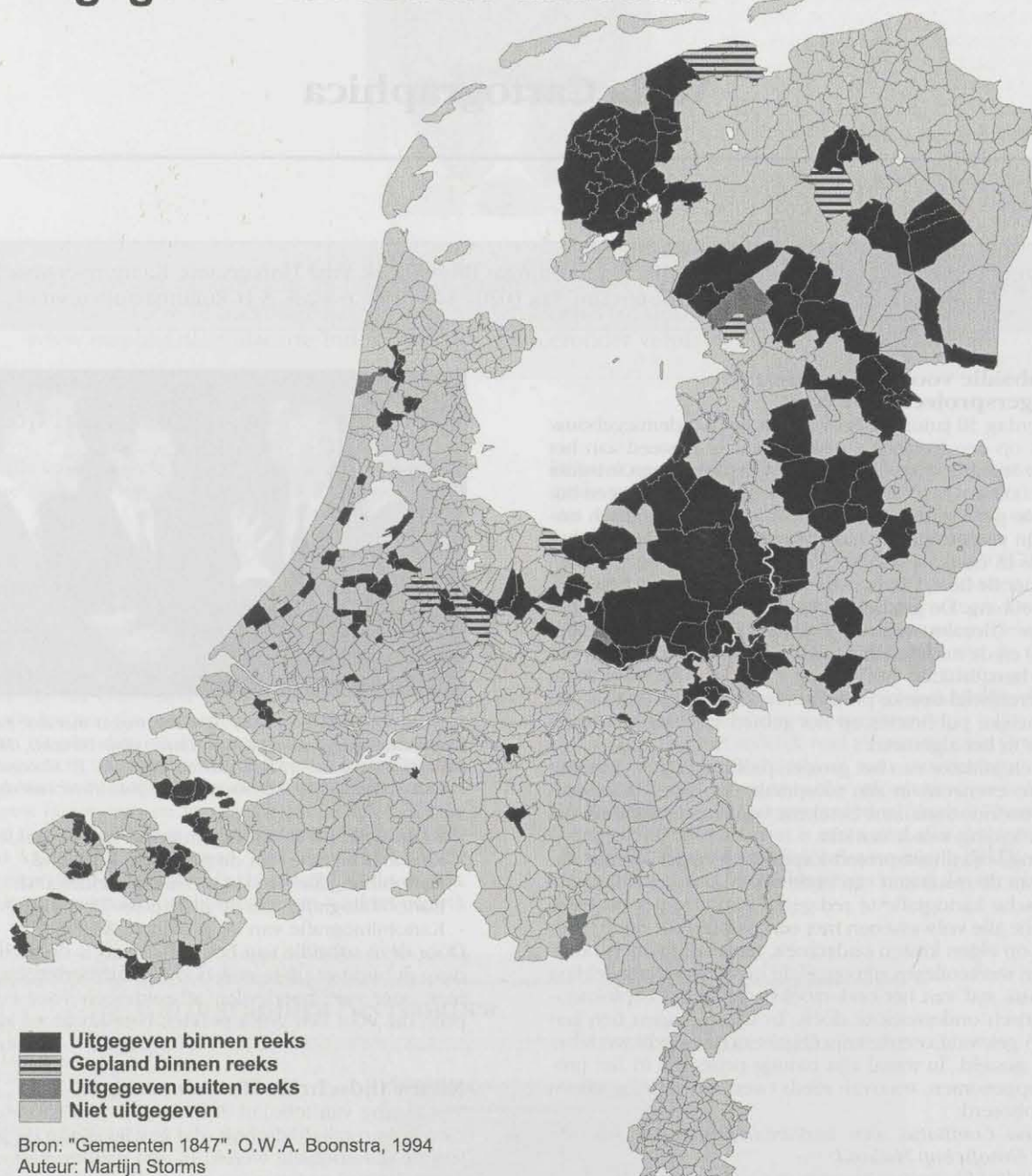
Nieuw tijdschrift: *Route nostalgie*

Met ingang van februari 2003 kunt u zich abonneren op een nieuw Franstalig tijdschrift, dat gewijd is aan de geschiedenis van de automobiele wereld in een nieuwe vorm: *Route nostalgie*. Bestudeerd worden de geschiedenis van de wegen, de servicestations (petrolania), de objecten van de automobiele wereld (automobilia) en automobiele kunst. Het tijdschrift is mogelijk ook interessant voor (auto)kaartliefhebbers. Het gaat vier keer per jaar verschijnen, 40 pagina's in kleur, in het Frans. Prijs: € 6,00 binnen Europa, € 8,00 buiten Europa per nummer. Abonnement: € 22,00 binnen Europa, € 26,00 overige landen. Stuur uw adres en betaling (Euro-cheque) naar het volgende adres: Auto Mobilier Collections, BP48 91422 Morangis, Frankrijk. Met Visacard of bankcard: op de website: <http://www.auto-collection.org/stw/automobi/abonnement.html>. Meer informatie op de website: <http://routenostalgie.free.fr/indexgb.htm>

Kadastrale atlassen in kaart gebracht

In *Caert-Thresoor* 22.1 (2003) is aandacht besteed aan het Kadaster van 1832 en het DIVA-project door Jos Wieland (blz. 14-16) en aan de tot nu toe verschenen kadastrale atlassen per gemeente door ondergetekende (blz. 17-19). Op het laatste artikel is gereageerd door de heer E.J. Bleeker uit Egmond aan Zee. Hij heeft de lijst aangevuld met de volgende titel, die buiten de officiële reeks om verschenen is: *Historisch kadaster van de Binnen-Egmond, 1602-1811 : bouwstenen voor de dorpsgeschiedenis* / W.J. van den Berg. – Utrecht : Bolwerk,

Uitgegeven kadastrale atlassen

1985. Het werk bestaat uit vier delen, het vierde deel bevat een kaartsectie en registers.

Om ook een ruimtelijk beeld te krijgen van de gemeenten waarvan de kadastrale gegevens in herdruk beschikbaar zijn, heeft Martijn Storms een kaart gemaakt op basis van de kadastrale indeling van Nederland (zie de afbeelding). Ook de geplande uitgaven zijn in deze kaart verwerkt. Hiertoe behoren ook de gemeenten Woerden en Bunschoten. Deze stonden nog niet vermeld in mijn artikel.

Lida Ruitinga

Correcties op het boek *Ortelius Atlas Maps*

Toen ik in 1996 het boek *Ortelius Atlas Maps* (HES, Houten-'t Goy) publiceerde, stelde ik daarin dat er 234 verschillende kaarten voorkomen in de edities van Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum*, die gepubliceerd werden tussen 1570 en 1641. Inmiddels moet dit getal bijgesteld worden. Waar ik in 1996 (blz. 36-37) stelde dat er zeker meer staten van de diverse kaarten zouden worden gevonden, veronderstelde ik ook dat er waarschijnlijk geen nieuwe platen zouden worden gevonden. Dat bleek tot nu toe juist. Ik vond inderdaad sinds 1996 vele nieuwe staten, of ze werden me door lezers van het boek

aangereikt. Nieuwe platen zijn er sinds 1996 niet gevonden. De nieuwe Ortelius-kaart van Gelderland, die Van der Heijden in *Caert-Thresoor* (18.3 (1999), blz. 65-68) beschreef, blijkt toegeschreven te moeten worden aan Hogenberg (zie een te verschijnen artikel van Peter van der Krogt in *Cartographica Helvetica*).

Onjuist was echter mijn vermoeden dat de verschillen tussen een aantal zeer verwante en op elkaar lijkende Ortelius-kaarten toegeschreven moesten worden aan de introductie van nieuw gegraveerde platen. Het betreft hier *Portugalliae* (Ort26, Ort27), *Leodiensis* (Ort 63, Ort64), *Artois* (Ort73, Ort74), *Romani Imperii* (Ort 187, Ort188), *Gallia Vetus* (Ort 194, Ort 195) en *Erythraei* (Ort 224, Ort 225). De reden die ik had om in al deze gevallen twee aparte platen te veronderstellen in plaats van twee staten was meestal gelegen in arcering. Als de arcering in bijvoorbeeld de randlijst van de vroege kaart van Portugal verticaal was, en in de late kaart diagonaal, dan veronderstelde ik dat het niet goed mogelijk was om een aantal kleine blokjes met diagonale arcering op de koperplaat weg te polijsten en vervolgens nieuwe diagonale arcering aan te brengen. Deze veronderstelling is juist, maar de eraan verbonden conclusie niet. Onderzoek van Joseph Walker, gepu-

bliceerd in de eigen beheer uitgegeven monografie *The Maps of Ortelius and their Variants*, Antiquarian Maps Research Monographs - 1, (op verzoek verkrijgbaar via e-mail: Martran@msn.com) laat zien dat in dergelijke gevallen de nieuwe arcering simpelweg over de oude heen werd aangebracht. Na verloop van tijd sleet de oude arcering weg en bleef de nieuwe over.

Deze bevindingen werden ondersteund door onderzoek door Walker naar de aanwezigheid van kleine plaatbeschadigingen en de patronen van stippeling in bijvoorbeeld zeegebieden, die op de vroege en late versie van bovenstaande kaarten identiek bleken. Er zijn overigens talrijke andere veel op elkaar lijkende paren Ortelius-kaarten (zoals *Italiae*, *Germaniae Veteris*, *Geographia Sacra*, *Abrahami*), die wel degelijk van verschillende platen komen. Voor de hierboven genoemde zes paren heeft Walker's onderzoek echter eenduidig vastgesteld dat het hier per paar niet om verschillende platen, maar om verschillende staten van dezelfde plaat gaat. Derhalve dienen de plaatnummers Ort 27, Ort 64, Ort 74, Ort 188, Ort 195 en Ort 225 als zodanig te vervallen en te worden herbenoemd als tweede staten van de voorafgaande plaat, namelijk Ort 26.2, Ort 63.2, Ort 73.2, Ort 187.2, Ort 194.2 en Ort 224.2.

Marcel van den Broecke, Cartographica Neerlandica, tel. +31 30 2202 396, fax +31 30 2203 326, e-mail: info@orteliusmaps.com, URL: www.orteliusmaps.com

Kadastrale kaarten in Kaartenverzameling Bibliotheek Vrije Universiteit

In het vorige nummer van *Caert-Thresoor* heeft een overzicht gestaan van alle tot nu toe verschenen kadastrale atlanten van Nederlandse gemeenten. Alle atlanten die zijn uitgegeven door de verschillende provinciale werkgroepen zijn aanwezig in de collectie van de Kaartenverzameling van de Bibliotheek van de Vrije Universiteit (UBVU). De atlanten met de vaak losse bijbehorende kaarten kunnen op onze studiezaal geraadpleegd worden en zo nodig kunnen er fotokopieën uit gemaakt worden. Met deze heruitgaven van de kaarten samen

met de toelichtende teksten en lijsten van eigenaren is de kadastrale situatie uit de eerste helft van de 19de eeuw voor een aantal gemeenten op een gemakkelijke manier bereikbaar en beschikbaar voor het publiek. De toegankelijkheid zal nog groter worden als dit materiaal ook via internet beschikbaar is. Toch is het goed te beseffen hoe de oorspronkelijke kaarten eruit zien, hoe ze gemaakt zijn en wat voor formaat ze hebben. Het is dan ook heel leuk als je dat ook aan het publiek kan laten zien. Sinds enige tijd kan dat op de UBVU. De Kaartenverzameling heeft langs antiquarische weg tien kadastrale kaarten aangeschaft van grondgebied in de huidige gemeente Drimmelen. De manuscriptkaarten meten gemiddeld 66 x 102 centimeter en hebben ingekleurde grenzen. Hiermee is een link naar het verleden gelegd, in afwachting van de link naar de digitale toekomst.

Lida Ruitinga

Wereldpuzzel

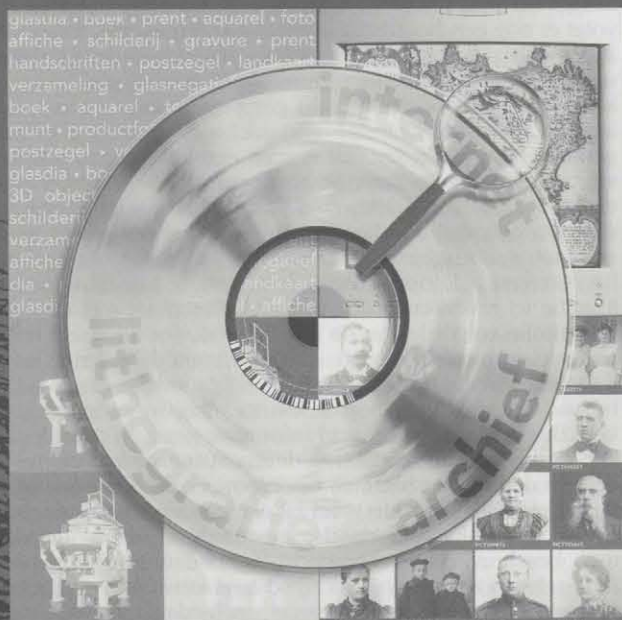
Onlangs was ik op een rommelmarkt en viel mijn oog op twee kartonnen schuifdoosjes die elk 120 vierkante puzzelstukjes bevatten, die uitgelegd een wereldkaart vormen. De buitenkant van de doosjes is beplakt met een kaart van een deel van Italië, maar wel elk doosje met een andere kaart. Op de kop van het doosje zit een rood etiket met in zwarte letters 'Le Monde' met daaronder 'Marco Polo'. De doosjes waren snel gekocht en toen maar hopen dat alles compleet was, hetgeen inderdaad zo bleek te zijn.

Het is mij nog niet duidelijk wie deze puzzel heeft uitgegeven. Het is in elk geval niet de uitgever van de bekende Marco Polo-reisgidsen. Aan het kaartbeeld te zien is deze puzzel in elk geval uitgegeven vóór 1964. Er komen nog namen op voor als Tanganyika en Rhodesië.

Wie deze puzzel kent of een suggestie heeft, verzoek ik contact met mij op te nemen.

Lida Ruitinga, a.h.ruitinga@ubvu.vu.nl, of via de redactie van *Caert-Thresoor*.

Digitalisering elk denkbaar origineel

PICTURA IMAGINIS
DIGITALISERING VAN BEELDARCHIEVEN BV

digitaal procédé

Het zoeken, tevoorschijn halen en bekijken van beelden of teksten in archieven is vaak een tijdrovende operatie. We willen snel en doeltreffend over de gevraagde informatie beschikken en dan ook nog het liefst vanaf de plek waar het ons het beste uitkomt. Wij van Pictura Imaginis hebben een digitaal procédé ontwikkeld waardoor dat mogelijk wordt.

database als vervanging van de ladenkast

Een modern geconserveerd archief is een kostbaar bezit. Niet alleen voor diegenen die er dagelijks verantwoordelijkheid voor dragen. Veel verschillende doelgroepen moeten er ook hun voordeel mee kunnen doen. De door Pictura Imaginis vervaardigde database van ieder gedigitaliseerd archief verhoogt de toegankelijkheid voor alle gebruikers enorm. Zoeken is eenvoudiger, gaat veel sneller en het oproepen van gevonden informatie is opeens een peulenschil. Digitale beelden ziet u 4x groter in topkwaliteit op uw scherm dan het origineel.

- advisering, implementatie en trajectbegeleiding
- publicatieprojecten (internet, drukwerk)
- database toepassingen

de hoefsmid 13 - 1851 PZ Heiloo - tel: 072 53 20 444 - fax: 072 53 20 400 - e-mail: info@pictura-im.nl - www.pictura-im.nl

Besprekingen

Hoogtepunten van de Friese cartografie / P.J. de Rijke. – Leeuwarden : Friese Pers Boekerij, 2001. – 114 blz. – ISBN 9033012278. – Prijs f 125,61, € 67,50.

In Nederland zijn liefhebbers van oude kaarten te vinden die deze niet alleen verzamelen, maar hierover ook publiceren. Een voorbeeld daarvan is P.J. de Rijke, die zijn belangstelling voor de kartografie van Friesland heeft aangegrepen om hierover een boek te schrijven. Het is fraai uitgegeven in een groot formaat (39 x 32 centimeter) en het is vooral een prachtig 'kijkboek' geworden. Meer dan de helft van het boek wordt ingenomen door afbeeldingen van kaarten van Friesland uit de periode tussen 1524 en het midden van de 19de eeuw.

In het eerste hoofdstuk geeft de auteur een overzicht van de historische kartografie. Hij gaat onder meer in op de ontstaansgeschiedenis van de kaart, de diverse projectiemethoden, de techniek van landopmeting en die van het kaartenmaken. Het is een algemeen overzicht, waarbij nauwelijks een relatie wordt gelegd met de Friese kartografie.

In een volgend hoofdstuk geeft de auteur een chronologisch overzicht van de Friese provinciekaarten. Daarbij behandelt hij ook onderwerpen als onder meer de goënkaarten, de grietenijkaarten, Friese landmeters, plattegronden van steden en dorpen en verveningen.

Na deze inleidende hoofdstukken, volgen de afbeeldingen van de kaarten (77 in getal). Deze zijn alle in kleur afgedrukt en overwegend zijn zij goed leesbaar gereproduceerd. Hierdoor is het mogelijk om vergelijkingen tussen de kaarten te maken. Het is een compliment aan de auteur dat hij zich niet heeft beperkt tot gedrukte kaarten, maar ook manuscriptkaarten heeft opgenomen. Elke kaart is voorzien van een summiere beschrijving van één à twee zinnen. Dat is weinig, maar wordt deels goedge gemaakt door de chronologische lijst van provinciekaarten en van goënkaarten achter in het boek. Hier is het speurwerk van de auteur verantwoord. Atlas na atlas, kaart na kaart en boek na boek, moet de auteur in zijn handen hebben genomen. De vorm van de lijst lijkt op een kartobibliografie van alle gedrukte kaarten van Friesland. De auteur maakt echter niet duidelijk of dit ook zijn bedoeling was. Als kartobibliografie schiet het overigens tekort. Zo vind ik het onbenoemd laten van de vindplaats van een kaart storend. Waarom moet ik elders in het boek zoeken (namelijk in de 'lijst van afbeeldingen') om te vinden dat nummer 1 van de lijst, de oudste gedrukte kaart van Friesland uit 1524, zich in de Universiteitsbibliotheek van Leiden bevindt? En waarom wordt van een groot aantal kaarten in het boek in het geheel geen vindplaats vermeld? Het was een handreiking geweest naar de lezer om deze vindplaatsen wel te vermelden. Het boek sluit af met de reeds genoemde lijst van afbeeldingen, een literatuurlijst en een handig persoonsregister.

Bij *Hoogtepunten van de Friese cartografie*, heb ik wat gemengde gevoelens. Het boek over de Friese kartografie is het zeker niet geworden. Zoals ik heb aangegeven is op de tekst het één en ander af te dingen. Overeind blijft echter dat het mede door zijn formaat en scherpe afbeeldingen een prachtig kijkboek is geworden. Al met al is het daarom een werk dat liefhebbers van Friese kaarten zeker in hun boekenkast moeten hebben staan.

Sjoerd de Meer

Kaart en kunst van de Zeventien Provinciën der Nederlanden : Met een beknopte geschiedenis van de Nederlandse cartografie in de 16de en 17de eeuw / H.A.M. van der Heijden. – Alphen aan den Rijn : Uitgeverij Canaletto/Repro-Holland ; Leuven : Universitaire Pers, 2001. – Geb., 152 blz., ill. in kl. en z-w. – ISBN 90 6469 768 X. – € 43,-.

Het in 2001 verschenen boek *Kaart en kunst* is geschreven voor een bredere lezerskring van belangstellenden op het gebied van de historische kartografie. De bedoeling van deze publicatie is velerlei, zoals in het voorwoord te lezen is. Enerzijds wil de auteur de belangrijkste kaarten van de Nederlanden en de afzonderlijke provincies tonen, anderzijds wil hij een beknopte geschiedenis van de Nederlandse kartografie schrijven door de belangrijkste Nederlandse kaartmakers de revue te laten passeren. Daarnaast worden de kaarten geplaatst in het kader van de Nederlandse geschiedenis en komen bovendien de kunstzinnige aspecten van de kaarten aan bod.

Deze doelstelling zou bereikt moeten worden door middel van een geografische hoofdstukkenindeling. De eerste drie hoofdstukken behandelen respectievelijk de Zeventien Provinciën, de Zeven (Noordelijke) Provinciën en de Zuidelijke Nederlanden. Daarna volgen de zeventien afzonderlijke provincies aangevuld met Frans Vlaanderen en Oost-Friesland. Tot slot volgt er nog een hoofdstuk over de *Leo Belgicus*.

Zoals in het voorwoord al wordt toegegeven is deze indeling niet verenigbaar met een chronologische volgorde van de kaarten. Opvallend is dat zelfs per provincie de behandelde kaarten (meestal vier per hoofdstuk) niet chronologisch zijn gerangschikt. In elk hoofdstuk staat één kaartmaker centraal, van wie een fraaie kaart op twee pagina's in kleur is afgedrukt. De overige kaarten zijn zwart-wit (en niet altijd even scherp afgedrukt). Per hoofdstuk wordt dus een provincie en een kartograaf behandeld. Door deze opzet gaat de doelstelling om een beknopte geschiedenis van de Nederlandse kartografie te geven enigszins verloren. Een tabel met de chronologische volgorde van de kaartmakers, voorin in het boek, zou soelaas moeten bieden. Al met al komt de indeling nogal rommelig en onoverzichtelijk over.

Inhoudelijk is er weinig op de kaartbeschrijvingen aan te merken. Bij elke kaart wordt veel informatie gegeven over de maker, de historische context en de kunstzinnige aspecten. Van der Heijden bewijst hiermee wederom een autoriteit te zijn op dit gebied. Bij elke kaart weet hij een origineel verhaal te vertellen, een stukje vaderlandse geschiedenis of een detaillistisch beschreven kunstkenmerk. Het nadeel is echter dat al deze teksten zo versnipperd zijn dat ze nauwelijks een geheel vormen. Dat geldt zowel voor de geschiedenis van de (16de en 17de-eeuwse) kartografie als voor de kunstaspecten in de kaart. Het blijven losse stukjes informatie.

Het grootste kritiekpunt betreft echter de onvolledigheid. Geen enkel hoofdstuk geeft een overzicht van alle belangrijke kaarten van de betreffende provincie. Hoewel de keuze voor de opgenomen kaarten in de bijbehorende teksten wel beargumenteerd wordt door het belang van de besproken kaart aan te geven, rijst toch snel de vraag waarom nou juist die specifieke kaartmaker bij die specifieke provincie aan bod

komt. Dat is niet altijd even duidelijk. Terwijl de meeste kartografen van meerdere, zo niet alle, provincies kaarten hebben vervaardigd, ontbreekt een totaaloverzicht. Veel lezers zullen in één bepaalde provincie geïnteresseerd zijn. Het zou uiteraard te ver voeren om alle provinciekaarten te bespreken, een lijstje aan het eind van elk hoofdstuk zou niet misstaan hebben. Bij het hoofdstuk over de Zuidelijke Nederlanden smokkelt Van der Heijden een beetje door de kaart *Secunda pars Brabantiae cuius urbs primaria Bruxellae* te bespreken. Deze hoort in het hoofdstuk over Brabant thuis. Een van de pluspunten van het boek is een literatuurlijstje aan het eind van elk hoofdstuk onder het kopje 'Om verder te lezen'. De ambitieuze doelstellingen van het boek zijn helaas niet helemaal waargemaakt. De afzonderlijke kaartbeschrijvingen zijn leuk om te lezen, maar de niet-specialistische, geïnteresseerde lezer zal de draad kwijtraken wanneer hij of zij het boek gaat lezen. Voor degenen die in de eigen provincie geïnteresseerd zijn, zijn er gelukkig vaak publicaties beschikbaar (bijvoorbeeld het recent verschenen *Hoogtepunten uit de Friese Cartografie*, (P.J. de Rijke, 2001), zie boven). Voor degenen die meer willen weten over de geschiedenis van de Nederlandse kartografie is het vooralsnog wachten op de nieuwe druk van Koemans *Geschiedenis van de kartografie van Nederland*. Kaart en Kunst hinkt te veel op twee gedachten.

Martijn Storms

Apollo's Eye : A Cartographic Genealogy of the Earth in the Western Imagination / Dennis Cosgrove. – Baltimore : John Hopkins University Press, 2001. – 330 blz. – ISBN 0 8018 6491 7. – US\$ 46.50.

Met Apollo's oog wordt de allesoverziende blik bedoeld op de aarde, zoals de zonnegod Apollo die had. Het boek is een culturele geschiedenis van het zich een voorstelling maken, zien en weergeven van de aardbol. Dennis Cosgrove is hoogleraar geografie aan de University of California in Los Angeles. Hij specialiseert zich in culturele aspecten van het landschap en de beleving daarvan. Met dit boek gaat hij na hoe onze opvattingen over de aardbol in de loop van de tijd zijn veranderd. Hij doet dat aan de hand van een indeling in acht elkaar opvolgende visies op de globe, na een bijzonder duidelijke inleiding waarin de verschillende begrippen zoals kosmografie, globalisering, globalisme, globe/aardbol, wereld en aarde worden gedefinieerd. Die opeenvolgende opvattingen over de aardbol bevatten steeds zowel metafysische als fysieke aspecten. Cosgrove's indeling is de volgende:

1. Het klassieke wereldbeeld van Grieken en Romeinen
2. Het christelijke wereldbeeld van de Middeleeuwen
3. Het maritieme wereldbeeld van de ontdekkingsreizen
4. Het visionaire wereldbeeld van de Renaissance
5. Het emblematische wereldbeeld van het absolutisme
6. Het rationele wereldbeeld van de verlichting
7. Het moderne wereldbeeld van de 19de en 20ste eeuw
8. Het huidige door vliegtuigen en satellieten bepaalde virtuele wereldbeeld

Aan het begin en eind van deze indeling kan er weinig misgaan. Maar daar tussenin is de indeling niet altijd overtuigend. Door de ontdekkingsreizen buiten de Renaissance te plaatsen wordt wellicht te weinig recht gedaan aan de invloed van de herontdekking van het werk van Ptolemeus op die reizen. De

emblematische (zinnebeeldige) wereldbeelden zijn wellicht ten onrechte te veel aan het absolutisme opgehangen, dat door de instelling van academies van wetenschappen op zijn beurt de mogelijkheden voor het rationele wereldbeeld schiep. Maar het boek is steeds zeer goed leesbaar en met goed gekozen, vaak nieuwe voorbeelden geïllustreerd.

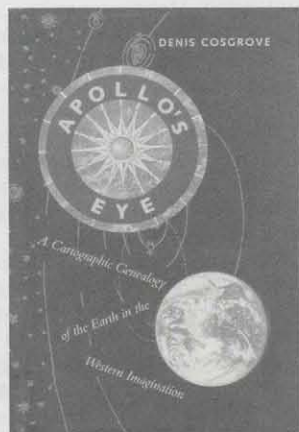
Een enkele maal vallen wat irrelevante vooroordelen van Cosgrave op, zoals bij een beoordeling van Alexander de Grote's veroveringen ('brutal alcohol-driven conquest') en bij de inval van Lodewijk XIV in 1672 ('crossing the Rhine and overawing the (narrowly commercial) Dutch' en dat terwijl Willem III toch juist als een van de eerste globalisten gezien moet worden). En Cosgrave is te stellig, we vinden in het hele boek geen enkel woord van twijfel: de oude Grieken hebben volgens hem alleen conceptuele kaarten en geen navigatiekaarten vervaardigd omdat van de laatste soort geen voorbeelden bewaard zijn. Maar later stelt hij dat het ontbreken van globes uit de Middeleeuwen nog niet betekent dat ze toen in de platte aarde geloofden. Bij zoveel stelligheid doet het verfrissend aan als hij ook eens een foutje maakt; zo laat hij bijvoorbeeld Europa door Zeus in stierengedaante naar Kreta ontvoeren vanuit Athene in plaats van uit de Libanon, waardoor de hele pointe van dat verhaal verloren gaat.

Maar het algemene beeld van het boek is zeer positief, vanwege de knap geschreven tekst, die vooral ook duidelijk en begrijpelijk is en blijft en daardoor dit in potentie moeilijke onderwerp voor iedereen toegankelijk maakt. De meeste nadruk krijgen de wereldbeelden van de ontdekkingsreizen en de Renaissance ('the Oceanic Globe and the Visionary Globe'). Knap is de manier waarop hij de ontwikkeling van concepten als de atlas hier doorheen vlecht. Als voorloper van de atlas ziet hij de *Padron Real*, de geheime Iberische databases van de hele bekende wereld uit de periode van de ontdekkingsreizen die door het weer toegankelijk worden van Ptolemeus' *Geografia* in de volgende periode (Renaissance) gecombineerd wordt met het concept van de hiërarchie van de ruimtelijke weergave (wereldkaart versus deelkaarten) en de kennis van projecties. Door die combinatie ontstond het atlasconcept, als de wiskundig geïntegreerde en systematisch geschaalde weergave van het aardoppervlak, toegankelijk gemaakt door de presentatie ervan in boekvorm. Maar we moeten daarbij niet vergeten dat de eerste atlanten veel meer bedoeld waren als wereldbeelden (geïntegreerde studies van zowel het aard- als hemelrijk) dan als de wereldatlassen zoals we ze nu kennen. Als parallelle ontwikkeling wordt de presentatie van het wereldbeeld door middel van de geschilderde kaartengalerijen te berde gebracht (alleen in Italië waren er al twintig), een trend die door de democratisering door de boekdrukkunst doodliep.

Een andere door de verschillende wereldbeelden gevlochten ontwikkeling is die van mechanische modellen van de hemellichamen, die van op de aarde gecentreerde versies op een gegeven moment (na Copernicus) overgaan op de op de zon gecentreerde constructies.

Apollo's Eye biedt uitstekende achtergrondinformatie bij het bestuderen van kaarten uit de verschillende onderscheiden periodes, doordat het de opvattingen over het wereldbeeld uit die periodes beschrijft en daardoor de achtergronden en doelstellingen van de betreffende kartografen duidelijk maakt. En dat alleen al moet voor liefhebbers van oude kaarten een reden zijn om het boek aan te schaffen. Zo gaat Cosgrave bijvoorbeeld in het deel over het emblematisch wereldbeeld kort in op de achtergronden van het opnemen van kaarten in (Nederlandse) bijbels. Maar het hoogtepunt voor hem is toch op het eind de realisatie van de mogelijkheid om, zoals de zonnegod Apollo in het begin, om de aardbol heen te cirkelen en haar van alle kanten te bezien, waardoor we ons onttrekken aan het Europa-centrische wereldbeeld en werkelijk globalisten worden: onze huidige kartografische voorstellingen van de aarde passen in het streven om het 'ruimteschip aarde' als een (kwetsbaar) geheel ('Whole Earth') te zien, waarin alles met elkaar verband houdt ('One World').

Ferjan Ormelting

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Inzendingen voor deze rubriek aan: dr. Peter van der Krogt, Universiteit Utrecht, FRW-Kartografie,
Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht, fax (015) 212 6063, e-mail: peter@maphist.nl.

AKVELD, L. [et al.]

In het kielzog : Maritiem-historische studies aangeboden aan Jaap R. Bruijn bij zijn vertrek als hoogleraar zeegechiedenis aan de Universiteit Leiden / red. Leo Akveld, Frank Broeze, Femma Gaastra, Gordon Jackson, en Willem Mörzner Bruyns. – Amsterdam : De Bataafsche Leeuw, 2003. – 560 blz. – ISBN 90 6707 565 5. Bevat 39 bijdragen in vijf categorieën: Marine, Koopvaardij/VOC, Visserij/walvaart, Zeevarenden en Varia. Veel bijdragen zijn van belang voor historisch-kartografisch geïnteresseerden, maar 'echt' historisch-kartografisch zijn alleen:

- Isaac de Graaf as a chartmaker of the Dutch East India Company / Günter Schilder (blz. 233-244).
- De 'Atlas voor de geschiedenis van het Nederlandsche zee-wezen' van Jonkheer Mr. J.C. de Jonge / Coen Schimmelpenninck van der Oije (blz. 505-512).

BOUTIER, J.

Les Plans de Paris des origines (1493) à la fin du XVIIIe siècle : étude, carto-bibliographie et catalogue collectif / Jean Boutier, avec la collaboration de Jean-Yves Sarazin et de Marine Sibille. – Paris : Bibliothèque nationale de France, 2002. – 430 blz. – ISBN 2 7177 2230 0.

CRANE, N.

Mercator, de man die de aarde in kaart bracht / Nicholas Crane; vertaald door Jos den Bekker. – Amsterdam : Ambo/Anthos, 2003. – 365 blz. – ISBN 90 7634 150 8.

DEKKER, E., en M. van EGMOND

Het 'ongewone' globepaar van Cornelis Covens : uit de hand gelopen hobby of baanbrekende innovatie? / Elly Dekker en Marco van Egmond. – In: *Caert-Thresoor* 22.1 (2003): 1-13.

DUIJZER, H., e.a. (red.)

Reis in Drukken : Uit de verzamelingen van leden van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen / redactie Henk Duijzer, Isa de la Fontaine Verwey, Gerard Jaspers, Jan de Jong, Frederik Schreuder. – Amsterdam : De Buitenkant, 2003. – 288 blz. – ISBN 90 76452 54 7. – Catalogus van een tentoonstelling van reisboeken, met diverse kaarten.

GERMUNDSON, Nils G.

Die Nordeuropakarte von Abraham Ortelius (Septentrionalium Regionum Descriptio) / Nils G. Germundson. – In: *Cartographica Helvetica* 27 (Januar 2003): 37-41.

GORP, B. van, M. HOFF en H. RENES

Dutch Windows : Cultural geographical essays on The Netherlands / ed. by Bouke van Gorp, Mariëlle Hoff and Hans Renes. – Utrecht : Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht, 2003. – 116 blz. – ISBN 90 6266 210 2. – Bundel met diverse bijdragen, voor historische kartografie interessante zijn:

- Cultural geographies : An Exploration of the Field / Ben de Pater (blz. 13-18).
- The Dutch Landscape : A Way of Seeing / Bouke van Gorp and Hans Renes (blz. 55-75).
- Maps and Representation : The Lion / Hans Renes (blz. 91-93).

HORSTINK, J.

De afsetters van de Amerikaanse Zee : Koninklijke Nedlloyd heeft werk van alle grote Hollandse zeekaartenmakers / Jan Horstink. – In: *Origine* 2000, nr. 2, blz. 74-79. – Beschrijving van de collectie oude kaarten van de Koninklijke Nedlloyd te Rotterdam.

PARANAVITANA, K.D., & R.K. de SILVA

Maps and Plans of Dutch Ceylon : A representative collection of cartography from the Dutch period / K.D. Paravitana en R.K. de Silva. – Colombo : The Central Cultural Fund; Sri Lanka-Netherlands Association, 2002. – 187 blz.: ill. – ISBN 955 613 137X.

RUITINGA, L.

Kadastrale atlassen revisited : stand van zaken op papier / Lida Ruitinga. – In: *Caert-Thresoor* 22.1 (2003): 17-19.

VERSFELT, H.

De Hottinger-kaarten : Zuidoost-Drenthe 1788-1792 / Herman Versfelt. – In: *Waardeel : Drents Historisch Tijdschrift* 23.1 (2003): 21-26.

VRIJE UNIVERSITEIT

Wandkaarten Kaartenverzameling : Overzicht van de wandkaarten en transparantatlanten ten dienste van het onderwijs aan de Vrije Universiteit. – Amsterdam : Bibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam, 2002. – iv, 64 blz.

WAGENAAR, M.

De kaart in stadsgeografisch onderzoek / Michiel Wagenaar. – In: *Alles heeft zijn plaats : 125 jaar Geografie en Planologie aan de Universiteit van Amsterdam, 1877-2002* / Hans Knippenberg & Marijke van Schendelen (red.). – Amsterdam: Aksant, 2002. – blz. 295-312. – ISBN 90 5260 072 4. – Behandelt ook oude kaarten, speciaal m.b.t. Amsterdam.

WIELAND, J.

Kadaster 1832 (1841) revisited : archiefbrede samenwerking op moderne leest onder de koepel van DIVA / Jos Wieland. – In: *Caert-Thresoor* 22.1 (2003): 14-16.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

CARTOGRAPHICA HELVETICA 27 (Januar 2003)

Fischer, Hanspeter, Die «Carte de la Souabe» 1:100 000 (1818-1821) (blz. 3-12).

Reitinger, Franz, Der Kartograph als Erdenwaller: Zu einer «physischen» Karte des Berliner Kartenstechers Johann Karl Mare (blz. 13-26).

Kozák, Jan T., en Rudolf Dusek, Seismologische Karten – Ein Beispiel thematischer Kartographie (blz. 27-35).

Germundson, Nils G., Die Nordeuropakarte von Abraham Ortelius (Septentrionalium Regionum Descriptio) (blz. 37-41).

DE HOLLANDSE CIRKEL 5, nr. 1 (februari 2003)

Polman, Jan, en Henk Zorn, Honderd jaar HTW [=Handleiding Technische Werkzaamheden] (2) (blz. 4-10).

Aardoom, Leen, en Adri den Boer, Gezworen landmeter Jan Kuyk (1737-1783) legt eerste steen voor boezemmolen in de Vijfheerenlanden (blz. 10-16).

Holsbrink, J.H., Een 'proeve' van een Afsluitdijkplan [door K.K. Kooij, 1870] (blz. 16-17).

Pouls, H.C., De landmeter als architectuurtekenaar : Een aanvulling en een persoonlijke herinnering (blz. 20-21).

IMCoS JOURNAL Issue 92 (Spring 2003)

Verveen, A.A., Pump or drown : The waterlogged history of Holland (blz. 5-23).

Bartlett, Alan, The Dutch and the English [De Ruyters tocht van 1667 op kaart van Merian] (blz. 24-25).

Shirley, Rodney, An unusual find [Ptolemaïsche wereldkaart uit

1583 in Gregor Reisch, *Margarita Philosophica* (1508) (blz. 27-29).
 Burgess, Tony, Reward from Holkham [Kaart van Kent door Philip Leal] (blz. 31-33).
 Kok, Hans, Insurances for map collections (blz. 35-38).
 Traeger, Burkhard, Portrayal of the longest siege in world history on maps of the 17th century [Beleg van Chandax op Kreta, 1649-1666] (blz. 39-50).
 Dreyer-Eimbcke, Oswald, A new view of the Ebstorf World Map (blz. 51-55).
 Orr-Ewing, Hamish, Parish maps of Purton, Wiltshire of 1744 and 2000 (blz. 59-62).

MERCATOR'S WORLD vol. 8, no. 1 (January/February 2003)
Internet (sommige artikelen volledig on line): <http://www.mercatormag.com>
 Kelley, James E., Jr., Special Delivery: Waldseemüller's Secret, Revisited (blz. 10-13).
 Hamilton, George, Field Notes: Pandora's Demise: A Dark and stormy night on the Great Barrier Reef (blz. 16-19).
 Ravenberg, Ron L., The Hawkesworth Connection: [A student of Captain Cook books finds an unknown treasure] (blz. 20-25).
 Kovarsky, Joel, Browsing the Digital Stacks: Using Search Engines to Find Out-of-Print Books on the Web (blz. 26-29).
 Kane, Daniel, The Inscrutable Father of Korean Cartography: Kim Chong-ho and his Maps (blz. 30-37).
 Haft, Adele J., The Terraqueous World of Ludo Slagmolen: [A Dutch artist's exquisite 'navigation-instruments'] (blz. 38-41).
 Mandell, Mel, The Mapmaker Who Swallowed His Maps: [Robert K. Sneden's Civil War cartography] look on-line] (blz. 42-45).
 Bederman, Sanford H., The British Lieutenant's Woman: [The truth behind Olive Macleod's expedition to Africa] (blz. 46-51).
 Monmonier, Mark, All Over the Map: Preservation Anxiety: How well do microfilm and scanning preserve maps (blz. 52-54).
 Owen, J. Victor, Destinations: The Once and Current Beetle [Moses Harris, Plan of the Harbour of Chebucto and Town of Halifax, 1750] (blz. 80).

MERCATOR'S WORLD vol. 8, no. 2 (March/April 2003)
Internet (sommige artikelen volledig on line): <http://www.mercatormag.com>
 Schwatka, Frederick, Field Notes: Through A Dark Cañon: Rafting the Yukon River (blz. 12-15).
 Knowles, Leo, She Mapped London with Her Feet [Phyllis Pearsall, London A-Z] (blz. 16-19).
 Thrower, Norman J.W., The Lure of the Prize: The British pursuit of the Spanish treasure galleon (blz. 20-27).
 De Vorse, Louis, Mapping the World Below: Athanasius Kircher and His Subterranean World [look on line] (blz. 28-31).
 Haft, Adele J., A Poet's World on a Wheel: Grevel Lindop's 'Mappa Mundi' [Hereford Mappa Mundi] (blz. 32-39).
 Owen, J. Victor, Streets Paved with Gold: Fortress of Louisbourg on Early Maps [look on-line] (blz. 40-45).
 Layland, Michael F., A Country So Favorably Situated: Maury's ambitions for the Amazon (blz. 46-53).
 Monmonier, Mark, All Over the Map: Proprietary Perspectives: The quirky creativity of patented map projections (blz. 54-56).

NEWS [Internationale Coronelli Gesellschaft] 2002
Internet: volledig on line: <http://www.coronelli.org/news/index.html>
 Allmayer-Beck, Peter E., 50 Jahre Internationale Coronelli Gesellschaft für Globenkunde = For Fifty Years: The International Coronelli Society for the Study of Globes (blz. 4-8 / 4-8).
 Scharfe, Wolfgang, Facetten eines Weltenmodells = Facets of a World Model (blz. 9-19 / 9-17).
 Dekker, Elly, Der Globus zwischen Dichtung und Wahrheit = The Globe between Fact and Fiction (blz. 20-29 / 18-25).
 Riedl, Andreas, Globenjagd im Internet = Globe Hunt in the Internet (blz. 33-34 / 29-30).
 Hudson, Murray, Globensucht? = Globemania? (blz. 35-40 / 31-34).
 Sumira, Silvia, Globenrestaurierung: Bewahrung von Himmel und Erde = The Conservation of Globes: Protecting Heaven and Earth (blz. 41-42 / 35-36).
 Mokre, Jan, Rund um den Globus = Around the Globe (blz. 43-45 / 37-40).

PAPIERRESTAURATIE

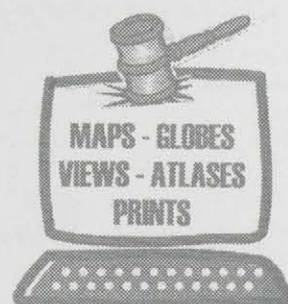
LINGBEEK & VAN DAALEN

CONSERVERING EN RESTAURATIE VAN
 WERKEN OP PAPIER EN PERKAMENT

- ◆ aquarellen gouaches pasteltekeningen
- ◆ advisering over klimaat, licht, transport en expositie

AMALIASTRAAT 5
 1052 GM AMSTERDAM
 020 - 6841074

Swaen.com

PAULUS SWAEN
 INTERNET MAP-AUCTIONS

March 1-11, 2003

May 1-13, 2003

www.swaen.com

Email: paulus@swaen.com
Tel. Paris/France +33 (6) 1474.1165
 Fax +33 (1) 3478.2159

Guicciardini Illustratus

De kaarten en prenten in Lodovico Guicciardini's 'Beschrijving van de Nederlanden', H. Deys, M. Franssen, V. van Hezik, F. te Raai en E. Walsmit.

Dit boek gaat over één van de succesvolste beschrijvingen van de Nederlanden in de tijd van de Zeventien Provinciën. Het werk, oorspronkelijk in het Italiaans geschreven door Lodovico Guicciardini, werd door verschillende uitgeverijen door de eeuwen heen in allerlei vertalingen uitgegeven. Vooral de schitterende kaarten en prenten van Nederlandse steden waren populair. Niet alleen bij reizigers, maar ook bij de gewone Nederlandse burger. Het boek geeft een overzicht van alle edities die er sinds 1567 zijn verschenen. Alle houtsneden en kopergravures, die gebruikt zijn in de verschillende edities, zijn opgenomen en worden uitvoerig beschreven.

Met een uitgebreide Engelse samenvatting. In linnen gebonden.

Met 600 afb., 396 pp.

ISBN 90 6194 089 3

€ 158,82

Hollandia Comitatus

Een kartobibliografie van Holland, D. Blonk en J. Blonk-van der Wijst.

Dit aantrekkelijke en rijk geïllustreerde boek biedt voor het eerst een compleet overzicht van alle gedrukte landkaarten van het oude graafschap Holland. Meer dan 100 kaarten uit de periode 1542 tot aan het begin van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 laten de gevolgen zien van inpolderingen, verveningen en stadsuitbreidingen in de provincies Noord- en Zuid-Holland.

Met een uitgebreide Engelse samenvatting. In linnen gebonden.

Met ca. 300 afb., 488 pp.

ISBN 90 6194 418 x

€ 135

Abraham Ortelius and the first atlas

Essays commemorating the Quadricentennial of his Death 1598-1998,

Redactie: Marcel van den Broecke, Peter van der Krogt en Peter Meurer.

Rijk geïllustreerde bundel opstellen over Abraham Ortelius, zijn leven en werk. Met een inleiding door Leon Voet en 20 bijdragen door Günter Schilder, Rodney Shirley, Dennis Reinhartz en anderen.

In linnen gebonden. 430 pp.

ISBN 90 6194 388 4

€ 175

Ortelius Atlas Maps

An illustrated guide, M.P.R. van den Broecke.

Gids met afbeeldingen van alle ataskaarten uit Ortelius' Theatrum Orbis Terrarum.

In linnen gebonden. Met ruim 240 afb., 308 pp.

ISBN 90 6194 308 6

€ 60

The Atlas Blaeu-Van der Hem of the Austrian National Library

Redactie: Günter Schilder, Bernard Aikema en Peter van der Krogt. 5 delen, in linnen gebonden. Per deel ca. 500 afbeeldingen in zwart-wit en 16 in kleur.

U tekent in op de gehele serie.

ISBN (set) 90 6194 258 6

Complete geïllustreerde catalogus van een van de grootste en mooiste verzamelatlassen, samengesteld door Laurens van der Hem (1621-1678) en thans in de Österreichische Nationalbibliothek in Wenen. Met kartografische aantekeningen en kunsthistorische beschrijvingen door Peter van der Krogt en Erlend de Groot.

I Spain, Portugal and France (vols 1-8). 1996.

Met ca. 700 afb., 632 pp. ISBN 90 6194 278 0

€ 475

II Italy, Malta, Switzerland and the Low Countries (vols 9-17). 1999.

Met ca. 600 afb. 732 pp. ISBN 90 6194 348 5

€ 475

III. British Isles, Northern and Eastern Europe (vols 18-24).

2002. With c. 700 illustrations. 552 pp.

ISBN 90 6194 189 x

€ 475

IV - V In voorbereiding

Koeman's Atlantes Neerlandici

Completely revised illustrated edition.

Samengesteld door Peter van der Krogt. 10 delen, in linnen gebonden. Per deel ca. 1000 afbeeldingen.

ISBN (set) 90 6194 248 9

Bibliografie van atlanten gepubliceerd in de Nederlanden tot en met de twintigste eeuw. Met afbeeldingen van alle gegraveerde titelpagina's en foliokaarten en registers op kaart- en atlastitels en op persoonsnamen in elk deel. U tekent in op de gehele serie.

I The Folio Atlases Published by Gerard Mercator, Jodocus Hondius, Henricus Hondius, Johannes Janssonius and Their Successors. 1997.

With ca. 1000 ill., 755 pp.

ISBN 90 6194 268 3

€ 425

II The Folio Atlases Published by Willem Jansz. Blaeu and Joan Blaeu. 2001. With ca. 800 ill., 640 pp.

ISBN 90 6194 428 7

€ 425

In voorbereiding:

III Ortelius' Theatrum Orbis Terrarum, De Jode's Speculum Orbis Terrarum, The Epitome, Caert-Thresoor and Atlas Minor, The Atlases of the XVII Provinces

IV Town books

V Composite atlases

VI Atlases of the 18th century

VII Pilot guides up to ca. 1650

VIII Pilot guides and sea atlases

IX Van Keulen's sea-atlases and pilot guides

X Atlases of the 19th and 20th century